

М. КІЧУРА

НЕ РАЗ ПРИХОДИШ ТИ ДО МЕНЕ...

Не раз приходиш ти до мене
В шовковому манто, в перуці.
І я завжди вітаюсь чемно —
І кожний раз — „цілую руці“,
 Годинами ведем розмову
 Удвох добірними словами,
 На теми строго сальєонові,
 Освячені давно віками.
Теперішність тобі жахлива,
Всі ці гудки і небоскреби,
І радощів правдиві дива
Вбачаєш тільки ще на небі.
 Уважно слухаю новини:
 Що вечоріє вже на світі,
 Що в безвість канули години,
 Коли то все пишалось квітом.
Що нині котиться додолу
Людства розбита таратайка,
І всі фаланги Комсомолу
Її не стримають: „Це байка!..“
 Ти цього певна, я - ж галантно,
 Замовчую свої вагання,
 Підтверджую все акуратно,
 Цінуючи твої пізнання.
Я не сміюся навіть нишком,
Із забобонів твого віку
У мене їх також із лишком
Можливо, навіть — що й без ліку.
 І як відходиш ти від мене
 Без слів, в затаєній розпуці,
 Я кожен раз прощаюсь чемно, —
 Як джентельмен — „цілую руці“,
І тільки згодом споминаю,
Що менше - більше років триста.
Із того часу вже минає,
Як ждала ти на антихриста,
 Як смакувала „боже тіло“,
 Міняла сукні і фризтуру,
 Жовтіла, морщилась, старіла,
І — з кріпаків здирала шкуру.

М. ДРАЙ - ХМАРА

* * *

Накинув вечір голубу намітку
на склений обрій, на вишневий сад,
і бачу я крізь ажурову сітку
сузір'їв перших золотавий ряд.
Село затихло: ніч коротка влітку,
і зморений косар спочити рад.
Десь кумкають жаби, і срібну нитку
пряде одноголосий хор цикад.
Вслухаюся в чуйну, дрімливу тишу,
боюся її сполохать, ледве дишу,—
і раптом тиша переходить в шум:
земля як мідь дзвенить і лине д'горі,
ростуть дерева, колосіють зорі,
і б'ють джерела світозарних дум.

ІЗ ЦИКЛЮ „МОРЕ“

1

Ніде ні човна, ні вітрила,—
лиш хмар верблюжі табуни,
чайні гостророгі крила
та білопінні буруни.
Мій човен у блакитнім крузі:
далеко в море однесло.
Прозорі плавають медузи,
зідхає золоте весло.
І легко-легко дишуть груди,
а очі сонце п'ють і п'ють...
Внизу — чайки, вгорі — верблюди,—
а гомону землі не чуть.

2

НА ПЛЯЖІ

Лежу нерухомо як камінь.
Пісок — гарячий черінь,
а сонце жалить голками
і прискає золотом в синь.

Позаду гора. Веранда.
Кошлатить вітрець течії.
За молом біліє шаланда,
і хвилі гойдають її.

3

Солоний вітер подув із моря,
напнув вітрило і щоглу гне.
Шумливі хвилі із вітром спорять,
човна гойдають, несуть мене.
Стемніли хвилі, і баранцями
укривсь широкий морський простір.
Он біла чайка летить над нами —
і прямо в море, у самий вир!

ОЛ. ВЕДМІЦЬКИЙ

М А К И

Маки, маки — голублять наше око...
О скільки їх мережить синь степів!
Немов хто землю ранив так глибоко
І кров — у чашах з пелюстків.
Ах, так... Це ж — Крим... Це ж тут, під Перекопом
За трупом — труп, як били ворогів...
Ще он берізка в'ється по окопу
й шалфей, як синій біль, розцвів.
Замріялись озера серед степу:
Сиваш задуму хмар в степу розлив...
А потяг мчить, блискучі рейки клепле
І носить у степах таємний спів:
Маки, маки! то наша кров цвіте,
то мріє степ про сонце золоте!

АНДРІЙ ЛАЦКО

ПЕРЕМОЖЕЦЬ ¹⁾

У просторому сквері перед старим будинком суду, що тепер був головною квартирою командування й носив на своєму фронтоні, як якийсь кабалістичний знак, літери А. О. К., військова капела з наказу Його Ексцеленції награвала що-дня по обіді від третьої до четвертої години. Цю маленьку розвагу було придумано, щоб винагородити цивільне населення за ту силу негодод, що неминуче заподіювало йому квартирування кількох сотен штабних і великої кількості нижчих офіцерів. Крім того, на думку Його Ексцеленції, це значно допомагало піднести популярність армії й вдихнути патріотизм у школярів і в маси. В інтересах правильного провадження війни суворому командирові здавалося надто важливо утворити правильне ставлення в публіці й збудити дружні взаємовідносини між військовою й цивільною владою — в той же час цілком зберігаючи свої власні привілеї. Це було конче потрібно для успішного продовження війни. Випадково, той факт, що штабні офіцери, з Його Ексцеленцією на чолі, звичайно,

Від перекладача. В своєму огляді літературних напрямків 20 століття ²⁾ проф. О. Білецький між иншим спиняється й на літературі часів великої європейської війни. Відома приповідка „inter arma silent musae“ у великій мірі справдилася. На справжні художні твори цей час був несприятливий. Книжковий ринок затопила патріотична макулатура, що її потребували патріотичні настрої людности, підігріті жорстокою шовіністичною політикою войовничих урядів. Тим більш уваги з боку об'єктивної літературної критики заслуговує та невеличка кількість творів, що носить ознаки справжньої художности. З уважністю реєструє їх проф. Білецький у своєму огляді, систематизуючи їх по ідеологічних тенденціях. Називаються широко знайомі читачам імена Леонарда, Франка, Романа Ролана, Барбюса, Уельса. В своїх творах письменники одні виступають тільки завзятими антимілітаристами, а другі шукають призвідників війни або моральної чи соціальної перебудови суспільства. Людство, протверезившись од чаду шовіністичного божевілья, зуміє своєю пошаною віддячити цим одиницям, що серед войовничої заперюхи закликали опам'ятатися. В їхніх творах збереглося й справжнє мистецтво!

Нам у руки попався збірник оповідань незгаданого проф. Білецьким і невідомого на Україні письменника Андрія Лацко, надрукований у Нью Йорці 1918 року. Автор пацифіст. Свою книгу він присвячує „другові й ворогові“, а як мотто, додає до неї слова: „Я переконаний, що прийде той час, коли всі будуть так думати, як я“. Оповідання змальовують жахливі події на фронті. Так може розповідати самовидець, великий художник і психолог. Книга варта того, щоб її всю перекласти по-українськи, але це справа якого-будь видавництва. Ми ж подаємо в перекладі читачам найкоротше оповідання, що може по технічних умовах бути надруковане в журналі.

¹⁾ Перекладено з книги англійською мовою „Man in war“ („Люди в час війни“) by Andreas Latzko New Uork. 1918.

²⁾ „Літературні течії в Європі в першій чверті 20 віку“ „Червоний Шлях“, 1925, 11 — 12, стор. 297 — 8.

у той же самий час пили їхню чорну каву, додавав значну частину інтересу до цих пообідніх концертів.

Справді, чудово було сидіти в затінку столітніх яворів, що їх переплетені віти аркою вкривали цілий сквер, мов склепіння собору. Осіннє сонце кидало навкруги тманий пал на стіни будинків і сипало золоті персні через густе листя на невеличкі круглі столики, розставлені довгими рядками проти каварні. Там був відокремлений рядок для штабних офіцерів, накритий сніжно-білим полотном, з маленькими вазами для квітів і свіжими пухкими тістечками, що їх сержант інтенданта пунктуально о 3 годині що-дня приносив з польової пекарні, де їх пекли з особливою увагою, під персональним доглядом завідача спеціально для Його Ексцеленції й штабу.

Це була гарна, весела картинка жвавого різноманітного міського життя, що виникало навколо музичного павільйону. Кожний здавався таким радісним і безтурботним, як на Каналі в Відні в сонячну весіньну неділю підчас нескаламученого миру. Діти тиснулись навколо оркестру, вибивали такта й захоплено плескали в долоні після кожного номера. Вулиці, що ведуть до скверу, були переповнені жартівливими дівчатами й студентами в широких капелюхах; в той час „вельможне панство“, жінки тутешніх урядовців і купців, сиділи в цукерні, у сквері,—жадібно очікуючи змоги виказати своє справжнє обурення проти зухвалих мод, прозорих панталонів і спідниць, трохи довших, як до колін, певної класи жінок, що силою проклали собі шлях до міста і, не вважаючи на всі протести й розпорядження, безсоромно провадили своє ремесло при денному світлі.

Але головний тон задавали офіцери перехідні. Чи то йдучи у відпустку, чи повертаючись назад на фронт, всі вони мусіли переходити через це місто й глибокими ковтками насолоджувались цим першим і останнім днем волі. Крім того, коли що-небудь було потрібне на фронті—ухнали для кінських підків, сидельне мило, санітарне приладдя чи пиво в пляшках, то в цьому першому маленькому „великому місті“ можна було все найшвидше й найзручніше купити. Нещасливий і непопулярний чоловік за свою відважність одержував тільки похвалу, і це заспокоювало його. А чоловік, що користувався прихильністю свого командира, діставав, як нагороду, дозвіл їздити сюди за купівлею. І можна було найти дивну властивість, спостерігаючи задоволення найперших потреб. Безперечно, існувало таємне аритметичне співвідношення між споживанням окремими військовими частинами деревляного вугілля, коломази то-що та віддаленням їхніх аванпостів од найближчої провіантної бази.

Звичайно, приємність тривала недовго. Було, зрештою, досить часу вимитися в ванні гарячою водою, показатися раз чи двічі на головних вулицях у свіжо-припасованій уніформі, з'їсти зо два обіди за столом, накритим обрусом, і провести коротку ніч у комфортному ліжку з пестощами чи, коли чоловік не міг дістати їх, то без них, і тоді знов пригнічений і подразнений на божевільно переповнену людьми залізничну станцію, назад на фронт, у вогкі шанці чи спечений сонцем блокгауз.

Радість життя в цих молодих офіцерах, що spacerували з голодними очима по місту, бурхання їхньої крові, мов у водолаза, що

в одну секунду наповнює вщерть свої легені, поволі заражало ціле нудне маленьке місто. Місто дзенькотіло, шумувало, збагачувалось і робилось легковажне. Йому не вистачало сенсацій тепер, коли воно стояло в центрі світової акції і ставило вимогу на справжні події.

Щільно стиснувшись, юрба хвилями проходила коло музики, в святочних уборах і з святочним настроєм у цей звичайний буденний день, здригаючись до ритму блакитного Дунайського вальсу, що його привабливо награвав оркестр з дрібушками барабанів і з ударами тарілок. Ціла вистава нагадувала вештання за лаштунками в величезному театрі під час виконання трагедії з хорами й масовими сценами. Нічого не бачили й не чули тут із тої кривавої п'єси, що відбувалася на фронті. Риси акторських облич заспокоювались, вони відпочивали або кидались у веселий гамір, сердечно раді, що вони не знають, як трагедія авансує; дійсно, ніби справдешні актори за лаштунками повертаються в своє непрофесійне „я“, поки вони не одержать своєї найближчої репліки.

Сидячи в затінку сарих дерев, з кавою й сигарами, комфортно спостерігаючи цей гамір, можна було б легко помилитися, уявляючи собі драму, що відбувалася на фронті, тільки як жваву гру на виставі. З цієї точки погляду вся війна показувалась, як живлючий струмок, що зрошує оркестри на березі, приносить народові здоров'я й радість; нею керують офіцери, спацеруючи, і правлять сановиті радісні генерали. Жадного уявлення про її кривавий бік, жадного гуркоту артилерії не досягало ваших вух, ні один поранений салдат не волочився з своїм особистим лихом і, таким чином, не вносив фальшивої ноти в загальні веселощі.

Безперечно, не завше було, як зараз. В перші дні, коли денний концерт ще мав принаду новини, всі регулярні, випадкові й резервні шпиталі висипали в сквер велике число своїх хворих, що одужують і легко поранених. Але це тривало лише два дні. Після того Його Ексцеленція закликав головного лікаря армії на коротку розмову й у гострих виразах довів приголомшенню злочинцеві, яке несприятливе враження цей вид міг би справити на публічність, і висловив бажання, щоб люди, що носять бандажі, або покалічені, або такі, що своїм видом можуть справити пригноблюючий вплив на загальне військове піднесення, відтепер залишалися в шпиталях.

В своєму бажанні він не помилився. Ні один неприємний вид знов не засмучував його задоволення, коли він з своєю любов'ю гаванною в зубах дивився вповдовж довгої низки своїх підвладних на вулиці. Ні один не проходив мимо, не кинувши в бік торопленого, повного пошани погляду на всемогутнього керманіча боїв, що сидів тут, мов звичайна людська істота, сьорбаючи свою каву, хоча він був славетний генерал Х., абсолютний володар сотен тисяч людських житок, чоловік, що його часописи звичайно називали „Переможець при...“ Не було ні одної людської істоти в місті, що її долі він не міг би змінити одним махом пера. Не було нічого, чого б він не міг прискорити чи розладнати, коли це, на його думку, було потрібно. Його добрий гумор означав накази про постачання й добробут армії чи про відзначення й авансування: а поганий не означав ніяких сподівань або призводив до наказу рушати походом у дорогу, що вела на певну загибель

Одхилившись назад у широкому фотелі з верболозу, що йому доля судила, напевне, стати колись предметом історичного інтересу, Могутній жартував весело з жінкою свого ад'ютанта. Він показав на вулицю, де хвилями підіймались юрби під діамантовим сонячним сяйвом, і сказав з деяким задоволенням тріумфальним захватом у своєму голосі:

„Гляньте-но! Мені хотілося б показати цю картину нашим паціфістам, що завше поводяться так, мов війна є лише гідка різанина. От коли б Ви були бачили цю діру в час миру. Це могло б Вас приспати. Адже ж тригер на розі заробляє сьогодні більш, як найбільший купець заробляв перед війною. А спостерігали Ви молодців, що повертаються з фронту? Запалені сонцем, здорові, радісні! Більша частина їх служила по канцеляріях. Вони вели ледаче життя, марнували добро й мали кислий вигляд. Я запевняю Вас, що світ ніколи не був такий здоровий, як тепер. Але коли Ви заглянете в Ваші часописи, Ви прочитаєте про світову катастрофу, про скривавлену Європу й силу інших дурниць“.

Він підняв свої густі білі брови, так що вони досягли аж до середини лоба, і його маленькі, проникливі чорні очі уважно пробігали по обличчях присутніх.

Висловлення Його Ексцеленції вплинуло на інших і було враз підхоплене. За кожним столом розмова стала більш завзятою, говорили про добродійства війни, а дотепні шуткували на адресу паціфістів. Не було ні одної людини в цілому зібранні, хто б не був обов'язаний війні, принаймні, двома благами: фінансовою незалежністю та такими розкошами життя, що їх могли собі дозволити в час миру хіба тільки видатні грошові магнати. Серед цього кола людей війна носила маску Святої Клави з мішком, повним чудових подарунків, на плечах, і призначень на блискучі кар'єри в руці. Правда, то тут, то там можна було бачити якогось добродія з жалібною пов'язкою на руці за брата чи зятя, — що, як офіцери, побачили другий вид війни, обличчя Горгони. Однак обличчя Горгони було так далеко, більш як 60 миль по бджолиній лінії, і випадкова екскурсія в сусідство з нею була збудливою маленькою авантюрою, короткочасним лоскотанням нервів. За годину автомобіль відвозив вас назад у безпечне місце, назад до ванни, і ви спацеруєте знов по асфальтових вулицях у блискучих черевиках. Так, хто ж утримається приєднатися до гімна похвал на адресу Його Ексцеленції?

Могутній чоловік уважно з хвилину прислухався до гомону голосів, що виник з приводу його слів, потім поволі поринув знов у роздум й дивився серйозно наперед себе. Він бачив сонячне проміння, що просівалося крізь густе листя й пробігало по хрестах та зірках, що вкривали ліву частину його грудей трьома щільними рядками. Це була пишна й повна колекція всякої оздобы, що нею правителі чотирьох великих держав могли нагородити людину за лицарство, призиство до смерті й високі послуги. Не залишилось ні одної відзнаки, що про неї міг мріяти „Переможець при-... І тільки одинадцять коротких місяців війни кинули все це до його ніг. Це був ужинок лише одного року війни. Тридцять дев'ять років його життя попереду пройшли в службі, в нудній монотонній, безперестанній боротьбі

з брудними щоденними турботами. Він тримав себе понад всіма турботами дріб'язкового міщанського існування, подібно бідній людині, що, соромлячись своєї бідности, робить патетичні зусилля приховати розпірку в своєму костюмі й повсякчас бачить зрадницьку дірку, що випинається з-під одягу. До тридцяти дев'яти років він ніколи не покидав дисципліною привчати себе здержуватись, і було багато золота на його уніформі, але дуже мало в кешені. В наслідок цього він завше мав охоту поквитатись. Його вабила дешева приємність знущатися над молодими офіцерами підчас муштри.

Але сталося чудо. Через ніч невідомий літній панок перемінився в якогось національного лицаря, європейську славетність. Він був „Переможець при...“! Це сталося, мов у чарівній казці, коли з'являється добра фея й визволяє зачарованого принця від його огидної машкари, і він стає палким юнаком, оточений князями і входить до свого пишного замку.

Правда, чудо не принесло генералові запалу юнацтва. Але воно додало йому гнучкості. Багатий на пригоди рік струснув його, і його вени пульсували радістю життя й енергією до роботи людини в час її розквіту. Там, у затінку яворів, сидів монарх з удачею, що блищала на грудях, і з містом, що лежало в ногах. Нічого, а ні однісінької речі не бракувало, щоб зробити казкове оповідання досконалим.

Перед каварнею, що її вартували два здорових капрала, стояв великий сірий звір з легенями тисячі коней у своїх грудях, чекаючи повороту, щоб понести свого пана до його замку, високо над містом і долиною. Де були ті дні, коли він з генеральськими лямпасами на штаних наймав до дому вуличного візника, згідно з своїм становищем у житті, і займав помешкання з шости кімнат, що власне складало п'ять кімнат плюс відхідник? Де було це все? Століття віддали свої найшляхетніші сили, покоління потратили свій художній хист, щоб наповнити замок, реквізований для Його Ексцеленції, головного командира N-ої армії, найдобрішими скарбами. Сонце та час зробили все, щоб зм'якшити сліпучість нагородженого багатства, так що воно сяяло в стриманій величності, мов через ніжний серпанок. Кожна людина, що бувши паном у цьому домі, сходила б по цих широких сходах і виголошувала б свої побажання в цих аристократичних кімнатах, конче відчувала б себе королем і не могла б сприймати війну в інакший спосіб, як чудову казку.

Справді, чи існувала коли-небудь королівська господа, що більш наближалась до чудесного? В кухні царював майстер кулінарної штуки, що в інших обставинах не задовольнився б подвійним генеральським утриманням, а тепер діставав лише один долар щоденно. Проте, він прикладав кожну крапельночку свого хисту. Він ніколи не був таким запопадливим, щоб задоволити смак того, кому він служив. Печеня, що він готовив, була найкращим кавалком м'яса, вибраним з посеред двох сотен волів, що віддавали щоденно своє життя для армії за батьківщину. Чоловіки, що сервували печеню на срібних тарілках, зроблених учнями Бенвенуто для предків цього дому, були генералами своєї професії, що в мирні часи замовляли собі костюми в Лондоні, а тепер стояли навколо, чекаючи з тремтінням кожного знаку від їхнього володаря. І цей весь почет, ця ціла князівська

господа функціонувала цілком автоматично, нічого не коштуючи. Володар, що для нього кожний служив, як раб, ніколи не потребував виконувати ту неминучу неприємність, щоб совати свою руку в кешеню й виймати свій гаманець. Газолін циркулював безперестанно по жилах трьох самоходів, що рухалися і вдень і вночі по мармурових плитах двору. Ніби чудом все стікалося туди, чого б забажали чи зір, чи смак. Ні один слуга не просив утримання, все, здавалось, робилось там само собою, як у казкових замках, де досить побажати чого - небудь, щоб його мати.

Але це було не все. Не в тому все чудо, що стіл накривали кожного дня місяця, і що комори наповнювалися провізією. Коли наступало перше число місяця, в будинок летіли банкноти замість рахунків. Ні одної турботи, ні суперечки, не доводилося стримувати себе, зідхаючи. Ніби сверлючи, напихали собі кешені зеленими папірцями, що в дійсності були цілком зайві в цьому раї гулящої людини, що його відкрила війна для своїх васалів. Одна єдина сумна хмарка час-од-часу пробігала по ясному небі цієї країни чуд і кидала свою тінь на брови Його Ексцеленції. Часом його чиста радість була скаламучена думкою, що чарівна казка дасть дорогу дійсності, і його розбудять од чудової дрімоти. Не миру боявся Його Ексцеленція. Він навіть про мир ніколи не думав. А що, коли стіна, з такою умілістю збудована з людських тіл, почне коли-небудь хитатися? Що, коли ворог опанує всі укріплення, дисципліна обернеться в паніку, могутня стіна розпадеться на її складові частини, людські істоти божевільно побіжать, рятуючи своє життя? Тоді „Переможець при...“, всемогутній казковий король спуститься знов у брудну мерзотність старих часів. Він продовжуватиме своє існування в якомусь темному кутку, складе свої трофеї в якомусь убогому помешканні й задовольнятиметься, подібно іншим демісованим офіцерам, з того, що буде королем каварні. Коли йому трапиться єдина поразка, світ негайно забуде своє піднесення. Інший генерал прийме від нього царство, інший монарх буде літати по місту в самоході, і величезний почет слуг з пошаною вклонятиметься перед своїм новим правителем. А старий буде лише минулим епізодом, викритим опудалом, що на нього безсоромно паскудить кожний горобець.

Тлуста рука генерала стиснулася мимоволі, і страшна похмурість, „сигнал бурі“, що його навчилися боятися власні салдати так само, як і ворог, з'явилася на одну мить на його випнутому лобі. Потім його обличчя випогодилось знову, і Його Ексцеленція гордо глянув навкруги.

Ні! „Переможець при...“ не боявся. Його стіна стояла міцно й не хиталася. Від трьох місяців кожний рапорт, що його подавали розвідачі до армії, говорив про надзвичайні готування ворога. Від трьох місяців вони звозили бойові запаси й збирали в одно місце свої сили для страшного наступу. І наступ вчора почався. Генерал знав, що веселий натовп на сонці до наступного ранку не прочитає в газеті про те, що на фронті жорстокий бій шалів на протязі 20 минутих годин, і ледве 60 миль од прогулянки набой рвалися безперестанно, і важкий дощ з гарячого заліза лився на його салдат. Три атаки піхоти, як було донесено, вже відбито, а тепер артилерія гупала з божевільною лютістю, пролог до свіжих сутичок на протязі ночі.

Гаразд, нехай ідуть!

Шарпнувшись, Його Ексцеленція підвівся, і в той час як його пальці вибивали на столі до мотиву Блакитного Дунаю, напружений вираз з'явився на його обличчі, ніби він почув страшну артилерійську стрілянину, що шаліла на фронті, мов якийсь ураган. Його готування були зроблені: людський резервуар був переповнений вщерть. Двісті тисяч здорових молодих хлопців належного віку лежать за шанцями, готові кинутися на зустріч паровому коловоротові, поки він не схопить і не проколе в своєму марші крові та кісток. Нехай зараз же йдуть! Чим більш, тим краще! „Переможець при...“ був готовий додати нову галузку до своїх лаврів, і його очі сяяли, як медалі на грудях.

Його ад'ютант підвівся від сусіднього столика, наблизився вагаючись і шепнув пару слів Його Ексцеленції на вухо.

Великий чоловік струснув до ад'ютанта головою в знак одмови.

„Це важна чужоземна газета, Ваша Ексцеленціє“, налягав ад'ютант. І коли командир ще кивнув негативно головою, він важко додав: „Цей добродій приніс рекомендаційний лист од головної квартири, Ваша Ексцеленціє“.

На це генерал поступився, піднявся зідхаючи і сказав напів рухом, напів з пересердя до дами, що сиділа поруч:

„Ураганний вогонь був би більш бажаним!“ Тоді він пішов за своїм ад'ютантом і жваво ручкався з плішивим штатським, що схопився з свого місця й перегнувся посередині, як цизорик, клацаючи, коли його зачинають. Його Ексцеленція запросив сідати.

Військовий кореспондент промимрив кілька слів зачарування й відкрив свій блокнот, вичікуючи, з цілою низкою запитань на губах. Але Його Ексцеленція не дав йому говорити. В останні часи він склав для випадків, подібних до теперішнього, коротку промову, що її кожна точка була добре обміркована, і вона робила просте вражіння. Він виголошував її тепер, промовляючи урочисто й часом спiniaючись, щоб пригадати продовження.

На початку він говорив про своїх хоробрих салдат, вихваляючи їхню сміливість, їхнє призириство смерті, їхні чудесні подвиги відваги. Потім висловив жаль, що не має змоги винагородити кожного салдата по його заслугах і — (це піднесеним голосом) — обіцяв вічну вдячність вітчизни за таку вірність і самовідданість аж до смерті. Вказуючи на важкий ужинок медалів на своїх грудях, він зазначив, що відзнаки, присуджені йому, були, власне, шанною до його людей. Нарешті в кількох удаło підібраних виразах він похвалив бойову спритність ворога та обережне керовництво, але закінчив, висловлюючи непохитну віру в остаточну перемогу.

Газетяр з пошаною слухав і час-од-часу робив нотатки. Головне, безперечно, було спостерігати зовнішність Великого, його манеру говорити, його рухи, і підсумувати його особистість у кількох вражаючих фразах.

Його Ексцеленція тепер скинув свою військову ролю й обернувся з „Переможця при...“ в людину світа.

„Ви тепер прямуєте на фронт? спитав він з чемною усмішкою й на кореспондентове піднесене „так“ відповів глибоким, меланхолійним зідханням.

„Які Ви щасливі! Я заздрю Вам. Ви бачите, трагедія в житті сьогоднішнього генерала в тому, що він не може вести своїх людей особисто в бій. Він тратить ціле своє життя на готування до війни, він є салдат тілом і душею й проте він знає запал бою лише з людського переказу.

Кореспондент був захоплений цим щирим висловленням, що на решті пощастило йому схопити. Тепер він може показати командира в привабливій ролі людини, що собі відмовляє, людини, що ніколи не може робити так, як би хотіла. Він нагнувся на хвилинку над своїм блокнотом. Коли він підняв знов погляд, то знайшов на своє здивування, що обличчя Його Ексцеленції цілком перемінилось. Його брова наморщилась, його очі широко витріщились з переляканим виразом у них на щось позаду кореспондента.

Кореспондент повернувся й побачив блілого, змарнілого піхотного капітана, що прямував просто до Його Ексцеленції. Цей чоловік кри- вив обличчя й дивно волочив ноги. Він підходив все ближче та ближче, витріщав скляні, пронизливі очі й сміявся гидким ідіотським сміхом. Ад'ютант переляканий скочив із свого місця. Жили на лобі Його Ексцеленції надулись, як мотузки. Кореспондент, передбачаючи вбивство, зблід. Невідомий капітан хитався в двох чи трьох кроках од генерала та його ад'ютанта, потім спинився, придуркувато всміхнувся й жадібно вхопився за ордени на грудях Його Ексцеленції, мов дитина, що хапає промінь світла.

„Чудово сяє, чудово“ — промимрив він хрипким голосом. Потім показав своїм страшно тонким, тремтячим вказівним пальцем на сонце й скрикнув: „Сонце!“ Після того схопив знов за медалі й сказав: „Сяє чудово!“ І весь час його тривожний погляд блукав туди й сюди, ніби то шукаючи чогось, і його огидний звірачий сміх проривався після кожного слова.

Його Ексцеленція підніс правий кулак у повітрі, готовий ударити чоловікові в груди за те, що так зневажливо наблизився до нього, але замість цього він положив заспокоююче свою руку на плече бідака-ідіота.

„Я гадаю, капітане, що Ви прийшли сюди зі шпиталю, щоб послухати музику? сказав він, киваючи своєму ад'ютантові. Це довго їхати до шпиталю на візникові. Візьміть мое авто. Це буде хутчіш“.

— Авто — хутчіш —, гукнув мов здалека, божевільний з бридким сміхом. Він терпляче дозволив взяти себе за руку й одвести геть. Він повернувся ще раз, усміхаючись до блискучих медалів, але ад'ютант підштовхнув його.

Генерал стежив за ними своїми очима, поки вони ввійшли до машини. „Сигнал бурі“ був піднесений зловісно проміж його бровами. Він люто кипів, що при такій образливій неувважності дозволив цьому створінню відійти вільно геть. Але вмить він згадав про штатського ко- ло нього, стримав себе й сказав, знизавши плечима:

„Так це до деякої міри сумні види війни. Ви бачите, що якраз заради цих випадків проводир повинен стояти позаду, де ніщо не промовляє до його серця. Ні один генерал ніколи не міг би набратися необхідної суворості керувати війською, коли б йому довелося бути свідком всього нещастя на фронті“.

— Дуже цікаво,— кореспондент вдячно зідхнув і зачинив свою книжку.— Я боюсь, що забрав уже у Вашої Ексцеленції дуже багато цінного часу, але дозвольте мені зробити ще одно запитання. Коли надіється, Ваша Ексцеленціє, на мир?

Генерал здригнувся, закусив свою нижню губу й глянув у бік таким поглядом, що від нього аж жижки задрижали б у кожного штабного офіцера N-ої армії. З помітним зусиллям він прибрав свою чемну усмішку й вказав через сквер до відчинених порталів собору.

„Тільки одну пораду можу я Вам дати — піти туди й спитатися нашого Небесного батька. Він один лише може відповісти на таке запитання“. Дружній уклін, сердечний стиск руки, тоді Його Ексцеленція попрямував через сквер до своєї канцелярії серед шанобливих привітань юрби.

Коли він увійшов у будинок, страшна борозна, що розрізувала його брову, була глибша, чим коли-небудь. Вістовець тремтячи супроводив його до канцелярії головного лікаря армії. На кілька хвилин весь дім затаїв дух, в той час як голос Могутнього гримів по коридарах. Він звелів чудовому старому лікареві підійти до свого столу, мов би він був його секретар, і диктував наказ, що забороняв мешканцям шпиталів без ріжниць й винятку, чи хворий, чи поранений, залишати шпитальні помешкання. „Бо, кончав наказ — коли чоловік хворий, він повинен бути в ліжку, а коли він почуває себе досить здоровим, щоб іти до міста й сидіти в каварні, він повинен іти на фронт, куди його кличе його обов'язок“.

Це ходіння взад і вперед з дзвінками шпорами й це гримання на лякливого старого лікаря заспокоїло його обурення. Буря вже мала вшухнути, коли на біду увагу генерала притягнув рапорт з бригади, що була найтяжче обложена ворогом, несла жахливі втрати, але утримувала свою позицію лише для того, щоб змусити наступаючого ворога як найдорожче заплатити за його замір. Позаду неї вже були заложені міни, і цілий новий загін вже чекав у підземній схованці, готовий учинити маленьку несподіванку ворогові після того, як засуджена бригада дійде до своєї загибелі. Безперечно, генерал не вважав за потрібне інформувати бригадира, що він утримував утрачену позицію, і все, що він повинен був зробити, це продати свою шкуру як найдорожче. Чим довше боротьба шалітиме, тим краще! І люди б'ються тим упертіше, коли вони до останнього моменту сподіваються на підмогу.

Все це так визначив Його Ексцеленція особисто, і він, справді, сильно зрадів, що бригада досі трималась після трьох тяжких атак ніхоти. Але от перед ним лежить рапорт, що прийшов проти всякої військової традиції; це відновило знов бурю, що майже вшухла.

Генерал-майор (Його Ексцеленція уважно занотував його прізвище) нервово й балакуче описував страшний вплив ураганного вогню, що було надто не по-військовому. Замість того, щоб обмежитися показанням чисел, він з'ясовував докладно, як нищилась його бригада й пропадала відпорна сила його людей. Наприкінці рапорту він просив поповнень, бо інакше решткам бригади неможливо буде витримати атаки, що відбудеться цієї ночі.

„Неможливо? Неможливо?“ Його Ексцеленція заревів, як труба в уші добродіїв, що стояли нерухомо навколо нього. Неможливо?

З якого це часу підвладні мають вчити командира, що можливо, а що ні?».

Посинівши від обурення, він узяв перо й написав лише цей один висновок у відповідь на рапорт: „Сектор треба втримати“. Під цим він підписав своє прізвище перпендикулярним дряпотінням, що його знав кожен школяр з портрета „Переможця при-...“. Він особисто віддав конверт у руки мотоциклістові завести до місця, що не мало телефонного сполучення, бо телефонні дроти бригади вже давно були постріляні в землю. Потім він галасував, як хмара в бурю, з кімнати в кімнату, затримався на півгодини в кімнаті для мап, мав коротку балачку з начальником штабу й просив одіслати вечірню пошту до замку. Коли його голосне „Добраніч, панове!“ нарешті прогучало в широкій залі під склепінням, кожний полекшено зідхнув. Варта стояла на „увагу“, шофер пустив мотор, і велика машина вскочила в вулицю, гавкаючи, мов дикий звір. Граючи й трубячи, вона шугнула своєю дорогою по вузьких вулицях на вільний простір, де замок, мов казковий палац, дивився вниз у туманну долину перлистою низкою своїх освітлених вікон.

Наставивши до гори свій хутрянний комір, Його Ексцеленція сів у авто й роздумував, як він звичайно робив у цей час, про події, що сталися на протязі дня. Кореспондент прийшов йому на думку з своїм безглуздим запитанням „Коли, Ваша Ексцеленціє, надієтесь на мир? Надієтесь? Чи ймовірно, щоб цей чоловік, що, певно, мав якесь становище в своїй професії, бо інакше він ніколи не одержав би рекомендації від головної квартири, не догадувався, як не личило це кожному, що відчуває себе військовим. Мати надію на мир? Що доброго міг чекати генерал од миру? Чи не може цей штатський зрозуміти, що командував генерал справді командував, був справді генералом як раз у часи війни, а в час миру він був суворим учителем у брузументах, старим падлюкою, що іноді хрипнув, кричачи від чистої нудьги. Чи слід було йому прагнути знов до цього проклятого важкого існування? Чи слід йому надіятися на той час—для приємности панам „штатським“,—коли він, переможний проводир N-ої армії, буде потрібний знов лише для військових переглядів. Чи слід йому нетерпляче чекати повороту до іншої безнадійної боротьби між убогим утриманням та виглянтованим для виду життям, боротьби, що в ній тріумфовав завше брак грошей.

Генерал з нудьги відхилився назад на подушку свого сидіння.

Раптом авто, шарпнувши, зупинився просто посередині дороги. Генерал підскочив од несподіванки й збирався запитатися шофера, як перші великі краплі дощу впали на його шолом. Це була та сама буря, що раніш опадні дала людям на фронті короткий перепочинок.

Два капрали вискочили й швидко підвели верх. Його Ексцеленція сидів, міцно витягнувшись, і наставивши своє вухо до вітру, уважно прислухався. Він схоплював цілком ясно, але дуже невиразно важке гарчання, глухе, ледве чути гупання, як ніби далека луна від дерев, коли їх рубають у лісі. Ураганний вогонь!

Очі Його Ексцеленції заблищали. Сяйво внутрішнього задоволення пробігло по його обличчі, що так недавно було нахмурене від злости.

Слава богу! Війна ще тривала!

Переклав Володимир Гнатюк

ВОЛОДИМИР ЧУЧМАРІВ

Атеїзм Спінози

1. Вступні uwagi

В цій роботі ми маємо на меті систематично подати основні питання атеїзму Спінози. Питання про атеїзм Спінози належить до найскладніших історично-філософських проблем і, щоб правильно розв'язати цю проблему, нам треба наперед відвести ряд можливих протипричин.

Щоб досягти правильного розуміння й оцінки якої-небудь філософської системи, менш за все треба зважати на особисті заяви і сентенції її автора. Плодотворність і успішність історичного дослідження підкладає об'єктивність не з тим, як автор оцінює свої філософські погляди, а тільки з тим, що вони являють собою в дійсності. А для того потрібна перш за все аналіза філософських понять. В безпосередньому зв'язку із сказаним стоїть, звичайно, і проблема, що нас цікавить. Ми зробили б велику методологічну помилку, коли б сказали, що ця проблема не може існувати, посиляючись на ті місця „Листування“ Спінози, в яких він ніби намагається відмежуватися від атеїзму.

В листі до Ольденбурга від 1675 р. Спіноза писав: „А тим часом не... так легко допустити думку, що я проповідую атеїзм. Атеїсти шукають здебільша почестей і багатств, про які я ніколи не дбав“. Поспішати з висновками було б зайво і навіть згубно: відмовлення Спінози від приналежності до атеїзму не доводить ще, що в його системі не було дійсних атеїстичних моментів. Не треба забувати ні на хвилину того, що наведеного листа Спіноза написав після виходу в світ його „Богословсько-політичного трактату“. А з біографії Спінози ми знаємо, що опублікування „Трактату“ (1670 р.) зірвало цілу бурю гніву серед філософів і богословів різних напрямків і що після цього „Трактату“ політична влада почала ставитися до нього вороже. Кальвіністичні священики й синоди перші зняли проти цього твору справжню бурю. До уряду почали надходити невідступні прозьби, щоб він ужив суворих заходів проти еретичної і богохульної книги.

Правовірний протестантизм був обурений тим, що Спіноза насмілювався повстати проти канонічного авторитету Біблії, заявляючи, що окремі її книги були створені без участі надприродного відкриття і божественної благодаті. Все, що написав Спіноза про „відкриття“, „чуда“, „пророцтва“, трактовано, як зруйнування самих принципів

теології. Твір філософа оцінювано як блюзнірське діло безнадійно пропащего атеїста. В такому дусі висловлювалися всі богословські осудники філософа; фон-Мансфельд, Музеус, Спіцеліус і інші. Саме ім'я Спінози зробилося ніби страховищем і синонімом всього цинічного й розпущеного. „Неприторенний небувалий атеїст“, „нешасний літератор“, „людина, що віддалася самому сатані для боротьби проти всього божественного“, „обманник, народжений на велике горе церкви й держави“, найбезбожніший над усіх письменників“, — такими, не зовсім доброзичливими слівцями був охрещений філософ мабуть що у всіх полемичних вправах, скерованих проти його „Трактату“.

Та й серед найвидатніших і безсторонніх картезіянців були такі мислителі, які не соромилися приєднати і свого голосу до загального хору осудників і переслідників Спінози. Досить тільки згадати виступ проти нього лікаря Лямберта Фельгуйсена. „Я думаю, — каже останній, — що навряд чи погіршу проти правди і поставлю несправедливо до автора, коли скажу, що він (Спіноза) прихованими й прикрашеними доказами уґрунтовує не що, як чистий атеїзм“. Обурення й зворушення в лавах клерикалів було таке велике, що їм перейнялися навіть особисті шанувателі філософа. Генріх Ольденбург, що мав себе за приятеля Спінози, хутко висловив йому свій осуд і здивування. „Трактат“ здавався йому небезпечною книжкою, якої Спіноза зовсім не повинен був видавати, бо, проповідуючи теоретичний атеїзм, він тим підтримував практичний атеїзм і зв'язану з ним моральну розбещеність.

Тепер спитаємося: чи міг Спіноза оповісти свої затаєні думи про релігію і богословів невірним „приятелям“, що могли одцуратися його і зрадити в кожній хвили? Чи міг він в особистому листуванні зацікавити внутрішні атеїстичні пружини своєї критичної роботи? Ми не погіршимо проти історичної правди, коли скажемо, що зрікаючись атеїзму в листі до Ольденбурга, Спіноза мусів разом з тим ховатися з своїми дійсними, руїніними поглядами. Тепер же доповідно відомо, що Спіноза був більш радикальний, ніж можна міркувати про нього по його творах; з огляду на умови тогочасні він не міг одверто ділитися з читальницькими колами своїми дійсними поглядами¹⁾.

Долю таких мучеників і подвижників науки, як Бруно, Кампанела і Галілей дуже добре знав Спіноза; він розумів, як слід, що одверто розірвати з клерикалізмом значило б поставити своє життя під безпосередню загрозу. Тому Спіноза всіляко старався затерти наявність атеїстичних моментів у своїй системі і говорити одверто про атеїзм звичайно не міг. Ми сміємо думати, що зречення Спінози від атеїзму треба розглядати тільки як словесну форму виразу і певний тактичний засіб; вони потрібні йому були для збереження і пропаганди матеріялістичної основи його доктрини, яку треба було сховати від гострих очей ворожих теологів.

Далі.

Самого питання про атеїзм Спінози не можна усунути тим, що він у всіх своїх творах (починаючи від „короткого трактату“ і кінча-

¹⁾ Див. про це в статті А. М. Деборіна про Спінозу, надрукованій в „Под знаменем марксизма“, № 2 — 3, 1927, ст. 12 — 13.

ючи „Етикою“ та „Листуванням“) оперує з поняттям бога. Тільки наївна людина, зовсім недосвідчена в історично-філософських питаннях, може думати, що прихильність окремого мислителя до релігійного напрямку виявляється в тім, що він згадує ім'я бога в своїх творах. Гобс, наприклад, одвертий атеїст і безбоязний механічний матеріаліст, нічого не мав проти ототожнення матеріального всесвіту з богом. Він ладен був розглядати бога, як сукупність тіл, що існують. „Я розумію під усесвітом,— признається англійський матеріаліст,— сукупність усіх речей, що мають існування в собі самих, і всі люди розуміють це так само. Але бог також має існування в собі самому, та з цього виходить, що—він або цілий всесвіт або частина його“. Чи може ця особиста заява Гобса свідчити, що він мав релігійний світогляд? Кожен, хто хоч трохи обізнаний з історією матеріалізму, відповість на це, певна річ, заперечливо. Відомо, що Гобс уважав релігію за плід неуктва і свідомо бачив у ній джерело всілякої забобонності, що заважає справжньому науковому вивченню явищ, які нас оточують. Те, що сказано про Гобса, цілком справедливе і що до Спінози. Релігійний характер філософії Спінози є ілюзорний, не вважаючи на те, що в його творах, мабуть, не можна найти жодної сторінки, де б він не говорив про бога. Поняття бога-природи в Спінози не мало релігійного змісту, бо сам факт існування природи він з'ясував строго матеріалістично, а всі процеси її з'ясував законами механічної причинності. Те, що Спіноза використовував релігійну термінологію, треба розглядати як певну данину своєму часу. Реабілітація реальної природи за нових часів заводи́ла багатьох визначних учених і філософів на дорогу убожування природніх процесів. Певна річ, термінологічно це вело до невдалих формуловок. Але коли ми згадаємо про загальний і повний захвату в XVII і XVIII століттях культ природи, то нам стане цілком зрозуміла тенденція убожештвення процесів природи; адже на природу того часу дивились не як на щось гріховне і не варте уваги, а як на нескінченний і могутній світ, перейнятий довершенством або божественністю.

Далі. Інтерпретацію філософії Спінози в дусі атеїзму й матеріалізму найменше можна похитнути вельми поширеною ходячою легендою про крайній його містицизм і релігійність. Прим., в традиційному освітленні неокантіанського коментатора історії філософії, Віндельбанда, Спіноза був показаний як „упоена богом людина“,¹⁾ а вся його система дістала у Віндельбанда таке освітлення, що основа її була у „величному спогляданні божества“²⁾. Думка Віндельбанда не є якийсь виняток; зате вона є типовий зразок плаского і некритичного ставлення читальницьких кол до найскладніших проблем спінозівської філософії. Адже коли б позиція Віндельбанда могла бути поважною перешкодою до розв'язання нашої проблеми, то протилежна до цієї позиції точка зору найвизначніших ідеалістів повинна була б, здається, цілком довести наявність атеїзму у Спінозі.

Річ у тім, що ім'я Спінози ненавиділи не тільки єврейські раввіни, католицькі монахи і протестантські богослови, але й такі освічені

1) Р. Віндельбанд „Прелюдія“, 1904, ст. 72.

2) Ibidem.

люди, як Хр. Вольф і Бейль, Берклі і Лейбніц. Одверто називаючи Спінозу безбожним мислителем, Берклі та Лейбніц не полюбляли його саме за атеїстичний напрямок його думок. На думку Лейбніца, „Богословсько-політичний трактат“ був ніщо як „нестерпно зухвалий твір про волю філософування“. А єпископ Берклі писав: „Коли добре зрозуміють мою науку, впаде вся ця філософія Епікура, Гобса, Спінози і т. д., що виявила себе, як запеклу супротивницю релігії“. А, проте, думку про атеїзм Спінози так само мало може похитнути ходяча ідеалістична легенда, як мало можуть її довести протилежні її оцінки великих ідеалістів.

Взагалі, історично-філософських проблем не можна розв'язувати самими тільки посиланнями на думки тих або цих авторитетів у філософії. В науці історії філософії цей спосіб треба осудити й цілком покинути. В противному разі треба було б думати, що після співчутливої характеристики, яку дали свого часу Спінозі матеріялісти XVIII і XIX століть, зайва є сама аналіза і вивчення його матеріялістичних і атеїстичних поглядів¹⁾. А ми знаємо, що це далеко не так. У вивченні творчості Спінози перед матеріялістичним дослідником стоїть далеко тяжче завдання, ніж перед ідеалістичним. Матеріяліст повинен на підставі уважної і обережної аналізи зосередити свою увагу на вивченні таких матеріялістичних проблем в спінозизмі, що навіть про саме існування їх ідеаліст-учений і гадки не має.

Останнє заперечення проти атеїстичної характеристики науки Спінози є у вказівці на те, що він належить до єврейського народу. З цього, дещо чудного, погляду Спіноза не був атеїстом через той очевидний факт, що він був людиною єврейського походження. Представлений в умови гнаної і нехтуваної нації, єврейський нарід культивував і свято беріг однукову форму виявлення своєї національної самобутності — релігію. Релігія зробилася національною єврейською ідеологією. Виховавши в собі ненависть до всіх благ християнського світу, ортодоксальне єврейство вороже ставилося до тих світських культурних цінностей, які могли відтягти від правдивого слугування богам. В надрах релігійної ідеології дістав своє виховання Спіноза, якого змолочу вчили на раввіна; не дивно, що всі його твори були обвіяні релігійним почуттям і сам він був зворушливо поетичною і релігійною натурою.

Нам, певна річ, і на думку не спало б зупинятися на цім, незовсім серйознім, запереченні, коли б його, з цілком незрозумілих для нас причин, не висловила Л. І. Аксельрод, цей визначний філософ марксизму²⁾. Спіноза був релігійною натурою того, що був єврей!

¹⁾ Ламетри, Дидро, Фасрбах свідомо визнавали Спінозу за атеїста і матеріяліста і з запалом причисляли себе до його послідовників.

²⁾ Див. статтю Л. І. Аксельрод „Спіноза и материализм“ в „Красной Нови“ (№ 7, 1925). Далі ми матимем змогу перевірити, що Л. І. Аксельрод висловлювала й цілком справедливі думки про окремі питання атеїзму Спінози. Такі, напр., її погляди на те, що Спіноза зруйнував концепцію монотеїстичного розуміння бога. Взагалі, треба підкреслити, що позиція Л. І. Аксельрод в питаннях про атеїзм Спінози з самого початку мала якийсь двоїстий характер. З її слів виходило, що Спіноза то держав релігію, то остаточно зрікався її, то був фанатично релігійною натурою, то раптом обертався на переконаного і глибокого атеїста. Свого часу ми відзначили цей факт („Под знаменем марксизма“, № 3, 1926).

Але чого в такому разі Ласаль і Р. Люксембург були атеїстами? Чому єврейський нарід міг „появити“ з-між себе не тільки Маймоніда, але, напр., і Маркса. Та чи й може марксист підмінити аналізу соціальних умов, які спричинили появу якогось діяча, посиленнями на національні особливості того оточення, в якому він виріс? Ми не помилимося, коли скажемо, що в зрозумінні філософської системи ми не зробимо й кроку вперед, коли не будемо аналізувати основних понять тої системи. Знайомість з походженням даного мислителя не зможе полегшити нам іноді надзвичайно тяжкої роботи опанування його філософського світогляду.

І це тим більш треба підкреслити, що Спіноза потрудився більше як хто інший коло зруйнування тої ілюзії, що тільки єврейський нарід був вибраний серед інших народів і що тільки він ховає правдиву і від бога відкриту релігію. Ніщо не було таке огидне натурі нашого філософа, як національна самозакоханість і обмеженість, як віра в виключний характер єврейської релігійної культури. Така віра здавалася Спінозі грубо егоїстичною і вона була дуже сильним імпульсом, що відштовхнув його від релігії предків. Надаремно думають, що дар пророцтва мали тільки деякі народи. Всі нації, зауважує Спіноза, мали пророків, і дар пророцтва був властивий не самим тільки євреям¹⁾. І розумом і правдивою чеснотою, на його думку, жодна нація від другої не відрізняється і в відношенні до цих речей жодна перед іншою не є вибрана і ніякої переваги не має²⁾. Вічний закон пізнання бога не був властивий самим тільки євреям, в цій справі не можна вбачати ніякої різниці між ними і поганями³⁾. Заперечлива позиція Спінози в питанні про вибраність єврейського народу і його релігії знайшла найяскравіший і категоричний вислів в таких його словах: „В іудеїв нема нічогосінько, що вони могли б приписати собі, як перевагу перед усіма націями“⁴⁾.

Ні, ми справді не маємо можливості визнавати релігійність Спінози на підставі факту належності його до єврейського народу. Розмови про „юдаїзм“ та „релігійність“ Спінози так само неадекватні й абсурдні, як розмови про „месіянське покликання“ марксизму та про „національно-російський“ характер більшовизму.

2. Походження релігії і почуття страху

Кажучи про атеїстичний характер науки Спінози, треба насамперед відповісти на питання, як він розв'язував проблему походження релігії. Релігія, на думку Спінози, має не трансцендентне джерело свого походження, а строго земне. Релігія—тягар для людини, і страх людини перед грізними явищами природи зроджує релігійні емоції і уявлення. Релігія—це печать людського рабства і нікчемності. Свою теорію про походження релігії з почуття страху Спіноза, взяв з античного світу. В таких, справді класичних простоту і

¹⁾ Спіноза, „Богословско-политический трактат“, пер. М. Лопаткина, Казань, 1906, ст. 73.

²⁾ *Ib. d.*, ст. 84.

³⁾ *Ibid.*, ст. 82.

⁴⁾ *Ibidem.*

ясністю, висловах він з'ясовує причини, що створюють релігійні уявлення.

„Якби люди у всіх своїх ділах могли чинити за певним планом, або якби їм завжди сприяло щастя, то жодні забобони не могли б опанувати їх. Але як люди часто лучать у таке тяжке становище, що не можуть створити собі ніякого плану, і як через сумнівні блага фортуни, яких вони безмірно жадають, здебільша нещасливі вагаються між надією і страхом, то здебільша вони ладні вірити у що-хотя. Дух їх, звичайно самовпевнений і гордовитий, легко хилиться туди й сюди в хвилині сумніву, а ще легше, коли він вагається, непокошений надією і страхом... Адже люди, коли вони в страху, помічаючи який небудь випадок, що нагадує їм про яке-небудь давніше добро або лихо, думають, що він віщує їм щасливу або нещасну подію, і тому називають його доброю або злою призивістю, хоч би той випадок сто раз їх одурих. Далі, якщо вони з великим подивом дивляться на що-небудь незвичайне, то вважають його за лиху призивість, яка показує, що бог або вища істота гнівається... Так само вони створюють безліч вигадок і тлумачать природу так дивно, ніби й вона разом з ними безумствує. А коли це так, то нам ясно, що всіляким забобонам найбільше віддані ті люди, які надмірно жадають чого-небудь сумнівного, і що всі звертаються по божественну допомогу найбільше тоді, коли саме вони в небезпечності і не вміють самі собі дати раду. Тут вони дають обітниці і проливають жіночі сльози, називають розум сліпим (бо він не може показати певної дороги до примарних благ, яких добиваються люди) і людські мудрощі — суєтними і на-впаки... До такої міри страх заставляє людей безумствувати. Отже страх є причина, через яку забобонність (релігійна В. Ч.) виникає, держиться і підтримується. (*Causa itaque, a qua superstitio oritur, conservatur et fovetur, metus est*)¹⁾.

Думки, що висловив Спіноза про походження релігійних поглядів, не осталися забуті і не загинули. В сучасній генетичній соціології їх воскресили дві теорії: 1) теорія, що виводить релігію з почуття страху перед дикими тваринами і 2) теорія, що релігія виникла на основі страху людини перед смертю. Треба ознайомитися з цими двома теоріями; це дасть нам змогу оцінювати повною мірою оригінальність і тонкість Спінозової теорії про походження релігії.

Звернімо увагу на зміст першої теорії.

До числа скрізь поширених явищ, що повторюються майже по всіх релігійних системах, цивілізованих і нецивілізованих народів, належить убожествлення диких звірів. Представник давнє-египетського народу, що створив величезну й величну цивілізацію, дає такий самий приклад убожествлення тварин, як і напівдикий індієць, що поклоняється трупові убитого на полюванні дикого звіря. Знайти з'ясування для цього поширеного факту в умовах теперішнього побуту, певна річ, неможливо. Очевидно, питання про його походження треба виключити з рамок цього часу. Виникає питання такого роду: чи нема в релігійному світогляді сьогочасних нецивілізованих народів

¹⁾ „Богословско-политический трактат“, стор. 1 — 3. Spinoza, Opera, J. V. Vloten et P. N. Land, 1914, tomus II, 86.

слідів культу того часу, коли в боротьбі з хижими звірями вперше стали складатися поняття доісторичної людини про довколишній світ. Чи не в чудному (певна річ, з нашого погляду) шануванню дикого звіря треба шукати перших проблесків ідеології людини? Культ диких тварин, певна річ, міг виникнути в надзвичайно далеку від нас добу. Народний переказ крізь ряд віків спромігся зберегти спомин про страшні тварини третичного періоду, що давно зникли з лона земного. Культ тварин очевидно так само старий, як стара і сама історія людства. Уявімо собі на хвилину природне оточення, в якому йшло життя первісного людства. Життя його було нелегке: первісну людину оточували рикливі хижакі, ідовиті змії, страшні вимерлі крокодили й леви. Хоча природа щедрою рукою дарувала людині засоби прожитку, але вона ж покладала на неї тривожну турботу про врятування власного життя. В трудовому процесі також доводилося зазнавати труднощів через вічні напади звірів і хижих сусідів. Вже тоді явилася потреба озброєного хліборобства. Робітник був разом з тим вояком і мисливцем. За всіляких епох оборона поля відбирала в нашого предка більше сили, ніж саме його оброблення. Напади хижих звірів були такі часті, а зброя така слабка й примітивна, що первісній людині важко було боронити свого урожаю, а часом і свого життя. Навіть у давній Греції хлібороб на тяжку силу відвойовував свою землю від лева або кабана. Історія боротьби хлібороба з левом або кабаном була, може, одною з найдовших і найтяжчих воєн, які траплялися в історії людства. Окремі громади без перестанку збройно боронилися від хижаків. Рідко коли примітивної кам'яної зброї вистачало, щоб забити лева. Звичайно лев залишався переможцем в сутичці з людиною, витисняючи її з тієї місцевини, де людина проживала. Звірі, що нищили пашню, хижакі, що полювали на худобу первісної людини, або й на ню саму, були найзапекліші її вороги. Невелика громада не завжди могла подолати цих тварин-розбійників.

В обстанові постійної, невпинної небезпеки минало життя наших предків. Переживання страху вічно були зв'язані з їхнім життям, уявлення причин, які утворювали небезпеку, стали центром їхнього інтелектуального життя. Саме ці уявлення про небезпечного й лютого звіря почали найраніше збиратися в мозкові первісної людини, саме вони почали давати міцні ряди пануючих образів, круг яких оберталася вся її інтелектуальна діяльність. Уявлення про звіря, як про найвищу і грізну силу, що визначає людське існування, мусіли неодмінно стати першою релігійною ідеологією людини.

В той час як шанування мирних тварин супроводять міти, шанування хижаків не зв'язане ні з якими переказами. Тому треба думати, що шанування хижих і небезпечних звірів було самостійне й раніше, як шанування мирних тварин. Релігійна мітотворчість була продуктом пізнього періоду; вона могла з'явитися тільки того часу, коли легенда про лютих хижаків, сильних і грізних, міцно вже владала розумом доісторичної людини.

Слід вимерлого хижака приводить нас до тої, безмірно далекої епохи, коли самотнім владикою нашого прародителя був звір, коли світ лютих і страшних тварин був осередком цілого його розумового і господарського життя. Страх перед хижим звірем створив релігію

людини, хижий звір став її першим богом. Відношення до хижака творило в первісної людини ту психологію страху, яка була базою перших її релігійних шанувань. Хижак, певна річ, не був богом в розумінні верховного принципа, що порядкує й керує світовим життям; зате він був уже богом в розумінні вищої, брутальної і непереможної сили. Страх перед скрізь укритим, немилосердним звірем став основним моментом, що давав напрямок життю людини первістка.

Трівкий, консервативний своєю природою народний переказ спромігся доховати спомин про такі релігійні уявлення, які давно вже одійшли в країну легенд. І не дивно з того факту, що люди вперто визнають культ колишніх хижих владарів і в тім часі, коли їх матеріальний розвиток встиг уже обернути хижаків в менш небезпечних ворогів. Прикладом залишків давньої релігії, що шанувала хижака, можуть бути релігійні уявлення сьогочасних нецивілізованих народів. Причём почуття страху і побожної пошани в релігіях цих народів то більше були розвинені, що кровожадніший і небезпечніший був звір¹⁾.

До числа найнебезпечніших хижаків належить тигр; жодна тварина не провадила страшнішої і довшої боротьби з людиною, як він. Священний страх давно вже канонізував божественним ореолом цього звіря. В африканських негрів зберіг свою силу давній звичай, що забороняє полювати на тигра. Убити цю священну тварину можна тільки в умовах конче потрібної самооборони. Забобонно шанують також царя пустелі — лева. У негрів забити лева — тяжкий злочин. Племя накладає на нього кару і тільки старшина сільська може звільнити винного від карання. Причём старшини урештують іноді показовий суд над винним; весь процес має на меті власквити забитого лева і показати йому, що родичі вбивці не співчують його поганому вчинкові і готові покарати винного.

Далі, до числа найбільше поширених культів належить шанування ведмеда, що пояснюється тим, що цей хижак скрізь водиться. Дуже охоче шанують ведмеда инородці Сибіру: гіляки й айноси. Остяки й вогуличи. Остяки, напр., вішають шкуру забитого ведмеда на дерево і віддаючи їй всіляку шану, благають у тварини простити їм, що вони її ненавмисне забили. Навіть присяга на вірність у приятелюванню відбувається над головою забитого ведмеда. А вогуличі, забивши медведя, просять у нього помилування, причём всю вину за заподіяний злочин вони стараються скласти не на себе, а на рушниці й стріли, принесені їм і придумані росіянами. Індіани і племена біля Гудсоної затоки, забивши ведмеда, також просять його простити їм і висловлюють жаль про те, що тільки конечна потреба примусила їх убити його. При цім убитій тварині неодмінно віддають усяку пошану з додержанням урочистих обрядів і з читанням хвальних гімнів.

Не менш поширений культ шанування змії. В Африці поклоняються зміям багато племен Золотого, Невільницького, Бенінгового

¹⁾ Про культ диких тварин іде мова в таких творах; Мензис „Історія релігії“, Тейлор, „Доісторичний побут людини“, Брем, „Життя тварин“, Харузин „Етнографія“ Пешель „Народознавство“ Леббок „Початок цивілізації“, Waitz, „Anthropologie“, Réville, „Les religions des peuples non-civilisés“ і в багато інш. Досить багато матеріалу для питання про походження релігії на підставі страху перед тваринами наведено також у невеликій й цікавій роботі проф. Герасимовича „У истоков религии“. Ми використали роботи вищезазначених авторів і особливо останнього.

берегів, племена банту, галла, барри, динка і інші племена, що живуть по річці Нілу. Культ змій дуже поширений на Гвінейському березі. Тут поклоняються гієрогліфовому піфонові. Мандрівники описують відомий храм змій у Вайда. В негрській державі — Дагомеї — шанування змій збереглося в повній мірі. В Америці полоза вважають за священну тварину. В давній Мехіці йому також поклонялися. Крім того, в Мехіці шановано очкову змію; червоношкірі ще й нині ставляться до неї з побожним почуттям. Толдеки в Мехіці на честь очкової змії ставили особливі кам'яні стовпи. Крім того, в давній Греції були відзначені залишки зміїного культу; в храмі Ерехтея держали в великій пошані священну змію, якій що-місяця дарували медівник. Змії держано ще в храмі Асклепії в Епідаврї. Навіть Мойсей, іудейський пророк, у хвилину зневір'я звелів спорудити мідяного змія і наказав поклонятися йому; аж побожний цар Єзекія забрав цього мідяного змія з Єрусалимського храму 720 р. до Р. Х. І серед християн була секта офітів, що відновила культ шанування змій.

Але нігде культ змій не дійшов такого широкого й загального визнання, як у Індії. Та це й зрозуміло: саме в цій країні шкода, яку чинять людям змії, доходить нечуваних, супроти інших країн, розмірів. За офіційним обчисленням в самій тільки Британській Індії що-року від укушення змій гине близько 20.000 чоловіка тубільної людности. Про виключне визнання культу змій в Індії свідчить самий факт, що місця називаються іменами окремих видів цих тварин: Нагапур, Багханагара, Вільджанагара. Ще й досі в Індії можна бачити, як Брахмани прилюдно поклоняються очковим зміям на святі Наганашми.

На островах, де хижих тварин рідко або й зовсім нема, предметом пошани й культу є морські хижаки. Напр., на дрібних коралевих островах Тихого океану самотнім хижаким є акула; вона й набула для океанійців значіння священної й незайманої тварини. Жителі Полінезії найвище божество — Ватеа — з'являють в ідолі, що має півлюдеську, півакулячу подоби. Навіть молочну дорогу на зоряному небі палка уява цих остров'ян малює у вигляді величезної акули, простягнутої через ціле небесне склепіння. На берегах Мадагаскару акулу дуже шанують. Звичай забороняє вбивати цього морського розбійника, коли ж убивство акули робилося фактом, то тубільці поспішали на честь убитого хижака учинити відкупні жертви. А на островах Фіджі тубільці, пам'ятаючи про зниклі тварини, роблять предметом забобонного культу таку істоту, як угор. Були випадки, коли на честь угря приношено на жертву дітей¹⁾.

¹⁾ В зв'язку з культом диких тварин треба відзначити також шанування місяця. Майже всі хижаки є нічні тварини. Легко уявити собі, як тяжко жахала нічна темрява первісній людині. Ніч була вірним другом її з пеклого ворога-хижака. В нічний мороку боротьба за існування набирала форм лютої й завзятої сутички. Коли першим виявом релігійної свідомості в нашого прародителя був страх перед дикими тваринами, то другим уявленням, що прикувало його увагу, був образ нічного світила, що разгоняє нічну пітьму і дає змогу бачити нічного хижаків. Тому місяць став першим добрим божеством людини. Походження цього культу, як і убожествлення звіря, треба віднести до самої глибини передісторичного часу. Культ місяця знайшов своїх прихильників перш за все в Африці, центрі поширення нічних хижаків. Цей культ визнають там негри, бушмени, готентоти, катри. Поклоняються місяцеві також у південній Азії, на островах Полінезії, в Австралії і в обох Америках.

3. Походження релігії й почуття страху

(Продовження)

Звернімося тепер до другої теорії.

Згідно з цією теорією, релігійні емоції і уявлення в первісній людини виникають з її страху перед смертю. Вислухаймо, що каже з цього приводу Генріх Кунов, один з прихильників зазначеного погляду: „На нижчих шаблях свого розвитку людина, хоч би вона жила громадами-ордами, все таки була природньою істотою безмірно більше, ніж суспільною істотою, і тому спочатку відчувала, свою залежність від природи безмірно більше, як залежність від життєвих стосунків своєї громади. Помиляються тільки, коли думають, ніби сили природи перш за все появили в ній почуття цієї залежності із найбільшою силою володали її фантазією. На ділі не явища зовнішньої природи, як прим. блискавка, грім, землетрус, буря, злива і т. д., а її власна природа, її виникнення, розвій, зникнення і перш за все смерть—от що найраніше збудило в людині чуття страху і залежності і поставило таємничі загадки перед її примітивною здібністю мислення“¹⁾.

Цілком зрозуміло, що первісна людина не могла найти такого виразного з'ясування загадкової смерті, яке має до певної міри наш сучасник. Первісна релігія стоїть не на з'ясуванні явищ, що нас оточують, а більше—на повній його відсутності. І коли в цивілізованій громаді існує деяке поняття про фізичні причини смерті, то в дикуна його зовсім нема. Для первісного розуму залишався цілковитою загадкою перехід людини із стану здоров'я в стан смерті, якщо тільки на тілі небіжчика не було якої-небудь рани або знаків насильства. Мандрівники розповідають, що жоден дикуна Полінезії не має уявлення про природні причини смерті; причину смерті вони вбачають у волі розніваних богів.

Тим більше в первісній людини з словом „смерть“ не могло сполучатися певне розуміння; небіжчик був для неї страшною і таємничою силою і страшною саме через свою невідомість. Тому релігійне переживання стояло не на логичній роботі думки, але на афекті і то найдужчому афекті—на страху перед таємничим і невідомим. Дикун тим і боявся смерті, що не розумів неминучого її приходу. Боятися того, що є ясне або зрозуміле—нема чого. Людина, яка дійшла до думки, що смерть є спільна доля всього живого, буде її боятися менше, як той, хто цього не знає. Коли смерть залишається незрозумілим, таємничим, „випадковим“ явищем, вона страшить, бо ніхто ще не знає, що вона неминуча. Смерть здавалася первісному чоловікові тим страшнішою, чим менше він знаходив причин, щоб її з'ясувати. Перебільшений страх перед смертю походив із незнання, від яких чинників вона залежить.

Страх перед смертю виявлявся в формі страху перед небіжчиком. Для первісної людини небіжчик або вмирущий були джерелом усіх непередбачених і можливих бідувань. Покійників боялися, бо

¹⁾ Г. Кунов, „Возникновение религии и веры в бога“, переклад І. Степанова-1919, ст. 26.

вони на думку наших предків мали здібність живих і здорових людей обертати в таких, як вони самі. Труп мирної тварини не будив у них страху, але труп хижого звіря, а надто труп покійника навівав уже забобонний страх і жах. При таких стані речей конче мусіло виникти уявлення про те, що небіжчик має якесь існування, що він живе якимсь особливим життям, не подібним до звичайного, і має здібність впливати на життя здорових і живих людей.

У бразильських індіців, що стоять, як відомо, на нижчій шаблї розвитку, покійника завжди мають за винуватця смерті. Уявлення про смерть як про убивство, заподіяне небіжчиком, дуже поширилося в Африці. Жерця того або цього дикунського племені не будуть цікавити реальні причини смерті його товариша; він хотів би використати дар прорікання для того, щоб знайти винуватця смерті. Залишки погляду, що всяка смерть є неодмінно убивство, збереглися, напр., серед маори в Новій Зеландії. Там жерцем і лікарем міг бути тільки той член племені, який умів довести свою здібність убивати інших таємничим способом; тільки йому плем'я визнавало лікарську здібність рятувати земляків від смерті.

Страх перед покійником — убійником живих — в побуті дикунів грає велику роль; він примушує дикунів уживати всіляких заходів до того, щоб паралізувати страшну і убійчу діяльність покійника. Для того дикуні звичайно виймають колінні чашки в покійника і зв'язують йому пальці на ногах, щоб позбавити можливості виходити з могили й турбувати живих. Щоб заступити покійникові шлях до повороту назад, бразильські індіці звичайно палять житло помершого і всі речі особистого користування, що йому належали, і особливо пантомімою стараються навіяти помершому, що поворот його до села — зайвий, бо в нім йому нічого робити.

В наших предків страх перед помершим появляв віру в упирів та вампірів — мерців, що ссуть кров із живих. Упіря народня фантазія наділяла особливими властивостями: він обертався невідомими способами в оборотня і, пролізаючи крізь яку-небудь шпару, міг мучити безнастанно свою жертву. Забобонний страх дикуну примушує його закривати очі покійникові; адже закриті очі помершого позбавляють його змоги нагледіти жертву й одібрати їй життя! Сюди ж треба віднести звичай виносити вмерлого ногами наперед, щоб він не знайшов дороги додому. За старих часів іноді виносили небіжчика іншим способом: щоб його обманути, труп його виносили не через двері, а спускали з верхнього поверху в нижній, там де була на те змога.

Култ покійника пізніше виникав не з самого тільки страху перед мерцем, але також із свідомості реальних вигід, які можна було від нього мати. Це робилося звичайно тоді, коли в покійникові вбачали не вампіра, що несе лихо, а домового, доброго помагача в хатнім господарстві. Тим часом, як мандрівна орда не чула нічого іншого перед покійником, крім тваринного жаху, велика сім'я доби більш-менш осілого хліборобства починала шанувати своїх померлих предків, як добрих геніїв. Зміна погляду на покійника, як на силу, корисну в господарстві, могла статися аж тоді, коли з'явився не тільки анімізм, але й култ предків. Це могло, значить, трапитися

в добі, що настала по мандрівнім полюванню й кочовім хліборобстві, цеб-то в добі осілого хліборобства. Для того, щоб уласкавити покійника, йому треба чимось догодити. А для того треба насамперед годувати його. Їжу покійник діставав, певна річ, не дурно, за те він мусів помагати в хліборобській роботі тим сім'ям, що осталися жити¹⁾.

Але вернімося тепер до поглядів Спінози на релігію.

Попередній виклад двох теорій, які вважають почуття страху за основу релігії, переконує нас у тім, що думки, висловлені свого часу Спінозою, справді змогли запліднити науку про релігію. Строгість наукових прийомів, на яких Спіноза поставив теорію про походження релігії, була можлива тільки при тій умові, що до її розв'язання він спромігся підійти, як діялектик і матеріяліст. А хто ж не знає, що діялектика в її раціональній формі є методологія наукового знання, а матеріялізм — найширший вияв цілого знання епохи?

Ставлячи вперше питання про виникнення релігійних понять, Спіноза приходить до висновку, що релігія не мала одвічного існування, але виникла в часі. В питанні про релігію Спіноза зайняв позицію, діаметрально протилежну тій, на якій стояв метафізик Декарт. Коли для Декарта ідея про найбільш довершену істоту — бога — була прирощенною в людському розумі і, значить, не могла виникнути в умовах реального життя, то для Спінози ідея божества була набутою людиною і зародилася в самому ході її економічного розвитку. Але тлумачення релігійних понять, як категорій, що виникли в часі, рівносильне розумінню їх з діялектичного погляду²⁾. А саме так і зробив Спіноза: поставивши проблему генези релігії, він переконався, що тільки на підставі діялектичної методи можна успішно її розв'язати.

Певна річ, Спіноза не тишив себе тою думкою, що психологією страху він міг би з'ясувати не тільки виникнення релігії, але й суть релігії з усіма її складними проблемами. Зате він думав, що з усіх можливих гіпотез найбільш наукова є та, яка бачила початок релігії в почуванні страху, що сковувало думку й волю нашого предка. В самім тільки поставленні цього питання була величезна заслуга Спінози перед наукою про первісну культуру.

Далі, Спінозова теорія має строго матеріялістичний характер. Нетрудно переконатися, чого це було так. Про що міг свідчити страх первісної людини перед грізними явищами природи? Він показував тільки слабкість цієї людини. Первісна людина була безпомічною істотою і в боротьбі з дикими звірами і в розумінні природних причин смерті, бо технічний стан, в якому вона боролася за своє існування, був занадто слабо розвинений.

Чи міг мандрівний мисливець стати до боротьби з хижаком, озброєний тільки палицею, кам'яною сокирою і найліпше — луком

¹⁾ Прихильниками теорії виникнення релігії на підставі страху перед смертю є крім Кунова ще й Г. Ейльдерман, М. Н. Покровський, Н. М. Нікольський і інші.

²⁾ Як відомо, Спіноза розв'язував основні філософські проблеми в дусі метафізичної методи; за те точку зору цієї методи він залишав зовсім тоді, коли йому доводилося мати до діла з соціологічними питаннями і, зокрема, з питаннями походження й еволюції релігії.

з стрілами? Певна річ, ні. Коли й тепер полювання на тигра з огнистою зброєю є одно з найбільш небезпечних, то чи не було воно в сто разів небезпечніше, а то й безнадійне цілком для первісної людини з її примітивним озброєнням? І чи не маємо ми права припустити, що первісна людина ставала до боротьби з диким звірем тільки в тих випадках, коли була примушена на це нападом самої тварини.

Збільшення людей на землі не тільки не витіснило і не знищило таких хижаків як, прим., тигр, але примусило цього хижака наблизитися до людських селищ. А в деяких місцях тигрові навіть поцятисило витіснити людину. Первісна людина мусіла уникати зустрічей з дикими звірями; вона знала наперед, що в сутичці з ними скоріше сама стане жертвою, ніж вийде переможцем. Отже, умови господарського побуту робили дикуна приниженою істотою, перейнятою почуттям тваринного страху і вели його на дорогу убожествлення хижака.

Але в умовах того самого реального процесу корінилася і безпорадність дикуна при з'ясуванні явищ смерті. Продукційні сили його були мало розвинені і влада його над природою була нікчемна. А відомо усім, що в розвитку людської культури практична діяльність завжди іде поперед теоретичної. Маркс казав, що діючи на зовнішню природу і міняючи її, людина міняє разом з тим власну природу і всі свої уявлення про довколишній світ. Що більше ширилося поле впливу людини на природу, то правильніші і точніші стають її поняття про природу. І навпаки, що вужче це поле, то бідніша робилася теорія. А що бідніша робилася теоретична робота нашого предка, то менше він був здібний найти достатнє з'ясування цікавих йому фактів, то більше зростала робота його фантазії.

Тейлор подає цікаві факти з життя первісних народів, які свідчать про цілковиту нездібність дикуна з'ясувати багато фізичних процесів організму; не вміючи знайти природні причини фізіологічних станів, дикуни пробує задовольнити свою цікавість довільними з'ясуваннями.

Напр., південні австралійці і тубільці Фіджі думають, що людина тому і робиться непритомна, що від неї на час відлітає душа. Вони думають, що як покликати душу, то вона може знов вернутися в покинутий нею організм і оживити його. Тому часто буває, що слабкий фіджівець, лежачи на землі, старається голосними криками закликати назад свою душу. Але такого самого погляду на причини недуг додержуються і татарські раси північної Азії; а в будійських племен лами навіть вдаються до урочистих заклинань, щоб настрахати злого духа і примусити його вернути слабому його душу.

Ще більш загадковим явищем для первісного дикуна була смерть людини. Легко переконатися, як мало він міг знати дійсні причини смерті і як глибоко поважав він жерця-лікаря, що міг попередити и зменшити небезпечність смертних випадків. Цілковите безсилля з'ясувати явище смерті корінилося в обмежених уявленнях нашого предка; ми можемо ще раз переконатися, що це безсилля походило з примітивного характеру цілого ладу його теоретичної і практично-господарської діяльності.

Кінчаючи характеристику спінозівської теорії про походження релігії, ми повинні згадати ще про одну важну обставину: ця теорія носить не тільки діалектичний і матеріалістичний характер, але ще свідчить про атеїстичні погляди її творця. Спіноза такими словами кінчає виклад своєї теорії: „Люди на жаль скоряються забобам (релігійним) тільки поки продовжується страх (*homines scilicet non nisi durante metu superstitione conflictari*), і що все те, що коли-небудь було шановане з вдаваного благочестя, нічим, крім фантазії і вигадки пригнобленої і боязкої душі, не було“¹⁾.

Ми питаємося: чи міг справді Спіноза бути прихильником релігії, коли він визнавав, що реальні умови дикунського існування неминуче зроджують перші релігійні емоції і уявлення? Чи міг Спіноза визнавати культ тої релігії, який, як він учив, виростав в обстанові життєвого досвіду першої людини? Досить тільки поставити ці питання, щоб заперечливі відповіді на них напрошувалися самі собою. З часів класичної стародавності аж до наших днів, всі філософи, що мислять матеріалістично й атеїстично, були глибоко переконані в тім, що перші релігійні поняття виникли на підставі почуття страху. В питанні про генезу релігії Спіноза, значить, ішов ногою в ногу з матеріалістами й атеїстами всіх часів і народів. Нижчеподана історично-філософська довідка мусить переконати в справедливості сказаного читача, який має сумнів що до цього.

— „Не можна було позбутися страху перед вищими початками, коли не пізнати природу цілком і підозрівати що-небудь з обсягу мітів“ (Епікур).

— „Перших на землі богів створив страх“ (Лукрецій).

— „Страх перед невидимими речами є природне насіння (початок) того, що кожна людина називає релігією“ (Гоббс).

— „Куди не гляньмо, ми скрізь побачимо трепетні народи, що під впливом своїх страхів і нещасть створили собі національних богів. Уявлення про ці могутні сили завжди єдналося з уявленням страху“ (Гольбах).

— „З'ясування релігії з почуття страху стверджується тим спостереженням, що майже всі... первісні народи роблять предметом своєї релігії страшні й жахливі явища або дії природи. Навіть у духовно розвиненіших народів вище божество є уособлення явищ природи, які будять в людях найбільший страх, божество грози, блискавиці й грому“ (Фасрбах).

— „Соціальна пригнобленість трудящих мас, позірною повною безпорадністю їх перед сліпими силами капіталу... — от у чім найглибший сучасний корінь релігії. „Страх створив богів“. Страх перед сліпою силою капіталізму, яка є сліпа і якої не можуть передбачити маси народу, яка на кожному кроці життя пролетаря і дрібного хазяйчика грозиться принести йому і приносить „раптову“, „несподівану“, „випадкову“ руїну, загибель, повернення в жебрака, в павпера, в проститутку, голодну смерть,— ось той корінь сучасної релігії, який насамперед і над усе повинен мати на увазі матеріаліст“ (Ленін).

¹⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 3. Spinoza, II, 86.

4. Основи історично-критичної методи.

Розв'язуючи за допомогою діалектичної методи проблему релігії. Спіноза мусів поставити питання не тільки про причини, від яких залежить виникнення релігійних поглядів, але й з'ясувати ті умови, які допомагають їх зміні. Коли релігійні поняття виникли в певній добі людської культури, то значить вони самі підлягають законам історичного розвитку. Релігія не завжди існувала. Держава і церква є часові утворення і вони повинні мінятися під впливом соціальних обставин, які їх появили. Адже релігія не є результат відкриття зверху, як каже про те теологія, а становить суто-історичне утворення. А факти історії, зроджені ланцюгом причинної залежності, самі даються з'ясувати і зрозуміти тільки з історичних умов розвитку матеріальної культури людства. Безпосередньо зв'язана з цією обставиною проблема історично-критичного тлумачення святих книг і зокрема біблії в Спінозі. Релігійні уявлення міняються в різні культурні періоди історії народу; вони самі становлять тільки фантастичні відбиття окремих фаз виховання людства.

В чім же є, за Спінозою, науково-історична критика святого письма?

Для того щоб мати змогу розуміти книжки святого письма, треба наперед вивчити своєрідний характер історичної епохи, в якій вони були створені. Як природу, що замикає в собі початок і джерело свого буття, треба з'ясувати з неї самої, так і книги святого письма мусимо зрозуміти з їх історії. Явища природи з'ясовуються належними до неї законами механічної причинності, а святі книги знаходять своє достатнє з'ясування на підставі історичної методи. „Як метода з'ясування природи — каже Спіноза, — полягає головнo в тім, що ми подаємо власну історію природи, з якої, як з певних даних, ми виводимо означення природних речей, так само для з'ясування св. письма треба написати його правдиву історію і з неї, як з певних даних і принципів, зробити висновки за допомогою законних прийомів про думку авторів св. письма¹⁾).

Треба взагалі підкреслити, що аналізуючи причини, які сприяють еволюції релігійних доктрин і понять, Спіноза ще раз виявив дуже виразні симпатії до того матеріалістичного напрямку, який в соціально-економічних умовах шукає розгадки релігійної проблеми. Це твердження варте найуважнішого до себе відношення і потребує відповідного пояснення. Учиння Спінози про порушні сили людської діяльності загалом мало натуралістичний характер. Для нього, як правда і для всіх матеріалістичних мислителів 17 і 18 століть, людина була природньою істотою, яку створила природа і яка живе серед природнього оточення. Погляд на людину, як на продукт соціальних стосунків суспільства, а не тільки самих природніх умов, був загалом чужий не самому тільки Спінозі, але й усім його сучасникам і послідовникам. Але цікаво те, що всупереч своєму стихійному натуралізму Спіноза все таки робив боязкі спроби знайти суспільні пружини

¹⁾ „Бог. - політ. трактат“, 152. Рівняючи шлях історичній критиці біблійних джерел, Спіноза створює цілий напрямок у науці. Герман Реймарус в 18 ст. і Давид Штраус в 19-м у своїх критичних дослідках тільки продовжували традиції Спінози.

діяльності людини. В „Богословсько-політичному трактаті“ ми знаходимо, напр., таку дивно-прозорливу на той час увагу: „Треба взяти на увагу той факт, що чиї-небудь слова можна тим легше з'ясувати, чим доповідніше ми знаємо життя, звичаї і заняття їх автора¹⁾“.

Під автором Спіноза розуміє єврейський нарід, вивчення його життя могло б допомогти нам знайти шлях до правдивого з'ясування деяких легенд і оповідань біблій. Філософ притямом вимагає додержання низки умов підчас аналізу біблійних книг: він пропонує вивчити всі ті обставини, які порушили пророків до їхньої літературної діяльності: пропонує вияснити час, коли апостоли написали свої книги; пропонує вивчити соціальний склад усіх шарів населення, до яких були звернені писання апостолів, пропонує вияснити, якою мовою писано книги і доповідно дізнатися про долю кожної книги; пропонує вияснити, в чиї руки лучила книга, як вона була первісно прийнята і скільки було дебатів навкруг неї, пропонує обізнатися з біографією кожного апостола, з його особистою вдачею і талантами²⁾.

„Коли ми читаємо якусь книгу (святого письма, В. Ч.)... і не знаємо ні її автора, ні того, в якому часі і з якого приводу він писав, то марно будемо старатися дізнатися про її дійсний сенс. Адже не знаючи цього всього, ми не можемо знати, проти чого автор лучив, або міг лучити; тим часом, навпаки, добре знаючи це, ми означаємо наші думки таким способом, що ніяке упередження не опанує нас³⁾“.

Словом, уважне вивчення всіх соціальних, економічних, історичних, побутових обставин в житті апостолів і пророків Спіноза вважає за конче потрібну основу наукової критики св. письма. Спіноза не залишав також давати зразки практичного застосування історично-критичної методи при тлумаченні св. письма.

Отже в „Богословсько-політичному трактаті“ він наводить два місця з євангелії і пробує роз'яснити їх в дусі прийнятої науки. Коли Христос каже: „Блаженні ті, що плачуть, бо вони будуть утішені“, то ми, каже Спіноза, з цього тексту ще не знаємо, яких плачущих розуміє Христос, але як потім Христос навчав дбати тільки про одно вище царство бога і його справедливості, то звідси виходило, що він плачущими називав тільки тих людей, котрі плакали й зіждали по царстві бога і справедливості, що її нищать в житті лихі люди. Адже за погубленою справедливістю можуть плакати ті віруючі, які нічого крім божественного закону не люблять і цілком нехтують дари матеріального щастя“. Так само Христос проповідував: „Але тому, хто вдарить тебе по правій твоїй щоці, підстав йому ще й ліву“. На думку Спінози ці слова Христос сказав не як законодавча особа. Власне їх сказав Христос, що встановлює закони, як навчитель моральних правил і бажав виправити не так зовнішні вчинки заблуканих людей, як їх душі. Потім сказав він це пригнобленим людям, які жили в розпусній державі, в котрій справедливості і рівності були зовсім занедбані, і яка наближалася до своєї загибелі⁴⁾.

¹⁾ „Богосл. - політ. трактат“, ст. 157.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem. ст. 170.

⁴⁾ „Бог. - політ. трактат“, ст. 159 — 160.

Керуючись прийнятою методою підчас критики св. письма, Спіноза руйнує усталену каноничну науку про пророків, цю невідійману частину існуючих релігій. Згідно з твердженням богословів пророк це такий від бога надхнений і святий чоловік, що тільки йому бог може розкрити свою волю й закон. Те, чого навчав пророк, є слово божє, дане в одкриттю, не перекручене, достометне в кожній літері; ця наука є свята, скрізь правдива і ні в чім не може суперечити сама собі. Слово божє, розкрите пророкові, є канон і мірило всякої можливої правди.

Спіноза у всіх пунктах підкреслює цілковиту нестійкість зазначеного погляду на пророків. Його мета — перш за все збити наперед узятий богословський погляд про бого-надхненну діяльність пророків, він намагається цілком знищити той усталений і авторитетний в колах релігійних людей погляд, що пророки мали вищу силу знання, передбачення і чуд. Найнеправдивіший і найзгубніший на його думку погляд був той, який бачив в пророцьких книгах джерело знання і мудрощів про речі і явища зовнішнього світу. Спіноза навчає, що пророцтва не поширювали інтелектуального горизонту пророків, не робили з них учених людей і взагалі не могли мати якої-небудь вірогідності. Знання і відкриття, що пророки мали від бога, що до їх вірогідності не можна було і рівняти з природним пізнанням; адже наукове, природне пізнання не потребує жодного знамена і є вірогідне з своєї власної природи.

„Пророцтво ніколи не робило пророків більш ученими, але вони залишалися при своїх наперед узятих думках і тому в суто спекулятивних речах ми зовсім не повинні їм вірити“ ¹⁾.

Тим часом, як вірогідність наукового знання мала, за висловом філософа, математичний характер, пророцька вірогідність була тільки морального характеру. Пророки були не вісниками знання, розкритого від бога, а тільки вчителями доброчинності. Тому пророки не могли знати речей, що стосуються чистого умозріння. Навіть про любов до ближнього і про учительську практику вони держалися часто протилежних думок. Зовсім неправда, що від пророків треба брати знання про природні і духовні речі. Спіноза намагається довести, що наша довіра до пророків може сягати на ті правила морали, які вони пропонували. „Пророки, — навчає Спіноза, — мали тільки особливу силу уяви, але не розуміння, і бог ніяких філософських таємниць їм не одкривав“ ²⁾.

Який пророк, така і його проповідь. Пророцтва не замикали в собі жодного знання і складалися не з відкрить, даних від бога: цікаво відзначити, що їх зміст визначався психологічним складом самого пророка. Оцінюючи пророцтва, Спіноза пропонує користуватися з антропологічної методи. Суть пророцтва така, яка природа пророка. Темперамент пророка визначає, напр., напрямок його пророцтв: якщо пророк був людиною веселої вдачі, то йому бог розкривав такі радісні явища, як перемогу над ворогами, мир і спокій і взагалі все те, що дає людям радість, навпаки, коли пророк був меланхолік, то йому відкривалися війни, кари і всілякі лиха ³⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 49.

²⁾ „Бог. - політ. трактат“, ст. 267

³⁾ Ibid, ст. 44.

Особливості уяви в пророків також впливали на характер пророцтв. Коли в пророка був тонкий смак, то волю й душу бога він сприймав у красному стилі, коли ж пророк був істотою грубої вдачі, то і бога тоді він уявляв собі як нервового, гнівливого і мстивого володаря. Відкриття мінялися в пророків в залежності від різниці їх походжень: якщо пророк був селянин, то йому відкривалися бики, корови і ін., як він був вояком, військо й отамани, а як, нарешті, він був вельможею, то царський трон і почет¹⁾. Отже пророки мали найбільший нахил до тих відкрить, які найбільше відповідали їх натурам.

Навіть манера висловлювати свої думки залежала у пророків від красномовства і талантів кожного з них. В пророцтвах Іезекіїля й Амоса панує грубий стиль, тим часом пророцтва Ісаї та Наума відзначаються красним стилем²⁾. Спіноза такими, дійсно убійчими для теології словами кінчає характеристику антропологічної методи: „В бога нема жодного власного стилю в мові, і тільки залежно від ерудиції і здібностей пророка бог буває красний, докладний, суворий, брутальний, багатомовний і темний“³⁾.

Спіноза зайняв, певна річ, заперечливу позицію в питанні про заботони релігійної юрби сприводу природи чуд. Він вимагає цілком вигнати з науки поняття чудесної діяльності бога і пророків. Релігійна юрба думає, що потужність і промисел божий виявляються найясніше тоді, коли в самій природі відбуваються такі незвичайні і противні загальним поглядам події, які не можуть постати з природних причин. Називаючи надзвичайні діла природи чудами, релігійна юрба на думку філософа, рішуче суперечить тим, хто розробляє природничі науки і хто з'ясовує явища природи властивими їй законами. Природа не може діяти проти самої себе і тому в ній не може бути таких незвичайних, чудесних подій, які суперечать її власному закономірному порядку. Природа зберігає свої закони і правила; ці закони мають вічну необхідність і істину і, значить, природа завжди має тривкий і незмінний устрій.

Поняття чуда підкладає втручання доцільної діяльності божества в незалежний механізм природи; а це втручання захитує самий принцип механічної закономірності і тому заважає науково оволодіти явищами природи. Коли б у природі сталося що-небудь, що не виходило б з її законів, то це б цілком суперечило загальному порядку самої природи: значить явища, противні устроєві природи, суперечили б також і основним завданням науки. Адже основна мета науки в тім і є, щоб розкривати закономірний зв'язок у явищах.

Одно з двох: або ми, визнаючи права науки, будемо всі явища природи з'ясовувати законами механічної причинності, або навпаки, будемо цілком відкидати науку і у всіх звичайних і незвичайних подіях природи будемо бачити прояви не механічних її законів, але промисла вищої і невідомої нам сили. Третє — виключене. Все, що іде проти законів природи, те іде і проти розуму і науки, а що суперечить розумові і науці, те абсурдне, а тому і повинне бути відкинуте.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibid., ст. 46

³⁾ Ibid., ст. 47

„З того, — навчає Спіноза, — що в природі не трапляється нічого, що не витікає з її законів, і що її закони сягають на все... і що нарешті, природа зберігає тривкий і незмінний порядок, дуже ясно виходить, що слово „чудо“ можна розуміти тільки у відношенні до думок людей і що воно визначає ніщо інше як діло, якого природню причину ми не можемо з'ясувати прикладом іншої звичайної речі... Чудо є те, чого причини не можна з'ясувати з відомих принципів природознавства“¹⁾. А явища причинно незалежні, не можна, певна річ, визнати за необхідні, а тому можливі й існуючі.

Називаючи чуда „протиприродними“ і „надприродними“ явищами, Спіноза думає, що розуміння їх виходить далеко за межі можливого знання. „Чудо властиво, — чи має воно природні причини чи ні, — є діло... яке переходить наше розуміння. Але з діл і взагалі з того, що переходить наше розуміння, ми абсолютно нічого не можемо зрозуміти“²⁾. Тому нам цілком зрозумілий такий смертельний що до самої можливості існування чуд, присуд, який виголошує Спіноза, критикуючи основні догмати релігії:

— „Чудо, чи воно буде протиприродним чи надприродним явищем, є цілковитий абсурд“³⁾.

— „Чуда могли творити й дурисвіти“⁴⁾.

5. Основи історично-критичної методи]

(Продовження)

Критикуючи старо-біблійні книги, Спіноза здійснює спірне питання про те, хто їх автор. Але скажімо перше кілька слів про самі книги.

Зміст старо-завітних книг — оповідання про давню історію, починаючи від створення світу і до занепаду давнь-єврейської держави і оповідь про події пізнішого часу, починаючи від Вавилонського полону і кінчаючи на відновленні храму. Джерелами, що на їх підставі написано ці книги, були втрачені твори єврейських істориків, літописи з епохи царів до їх вигнання і з епохи намісників після вигнання. Ортодоксальні єврейські богослови вважали, що автором п'ятикнижжя був пророк Мойсей; що справді Мойсей написав ці книги, це вони оголосили як непохитний принцип і всяку іншу думку кваліфікували як безбожну ересь.

Ібн-Ездри був перший мислитель, що висловив в обережній формі сумнів з приводу дійсного автора п'ятикнижжя. Спіноза робить сміливіші кроки. Ідучи одверто дорогою критики, він приходить до непохитного переконання, що п'ятикнижжя в жодному разі не є дійсний твір Мойсея. „П'ятикнижжя написав не Мойсей, але інший, хто жив через багато віків після Мойсея“⁵⁾.

Хто ж нарешті написав ці книжки. Це питання розв'язує таке нове визнання Спінози: „Всі вони (книги п'ятикнижжя, В. Ч.) були

¹⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 128, 129.

²⁾ Ibid, ст. 131.

³⁾ Ibid, ст. 133, 134.

⁴⁾ Ibid, ст. 148.

⁵⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 190.

написані тільки від одного історика. Хто ж саме він був, цього я не можу довести так ясно; однак підозріваю, що це був сам Ездра; і є деякі солідні дані, що на їх підставі я роблю це припущення¹⁾. Спіноза дійсно мав рацію: крім Езри не було нікого, хто міг би бути автором цих книг,—і тільки він мав змогу описати давній час; на підставі джерел, що ними розпоряджався Езра, він склав дванадцять книг, починаючи з п'ятикнижжя і кінчаючи книгами царств. З книжок, що він написав, другу частину він назвав п'ятьма книгами Мойсея і прилучив до неї книгу Ісуса, Суддів, Руфи, дві книги Самуїла і дві книги царств.

Але Спіноза повстає не тільки проти традиційного в релігії юдаїзма погляду на причетність Мойсея до старозавітних книг; він також і ново-завітні книги апостолів позбавляє їх релігійно-містичного значіння. Він показує, що апостоли писали свої книги не як пророки, надаровані від бога благодаттю, а як звичайні люди. До цієї думки Спіноза доходить дорогою філологічної аналізи апостольських послань. Він цілком справедливо підкреслює, що сам стиль послань апостольських радикально відрізняється від стилю пророцьких висловів.

Пророк не міркує: все, що він каже, він каже від імени бога; в його науці маємо чисті догмати і незаперечні рішення. З огляду на авторитет пророка всі особисті висновки є зайві; в його пророкуванні відбивається голос самого бога, що порядкує світом з допомогою абсолютної сили своєї природи. А в посланнях апостолів ми нічого подібного не знаходимо²⁾. В першому листі до коринтян (гл. 7, ст. 40) апостол Павел, напр., говорить, керуючись тільки власним міркуванням. В багатьох місцях послань є форми висловів, властиві душі збентеженій і непевній себе в своїм ваганні. В листі до римлян (гл. 3, ст. 28) можна знайти такі непевні фрази апостола, як „отже ми гадаємо“, або „адже я гадаю“ і т. д. (гл. 18, ст. 18) і багато в цьому роді. А іноді в апостолів є слова, які зовсім нічого не мають спільного з пророцьким авторитетом, напр.: „а це я кажу як слабкий, а не з наказу“ (лист до Коринт., гл. 7, ст. 6); „раджу як муж, який милостю бога вірний“ (гл. 7, ст. 25) і т. д.³⁾.

Спіноза підкреслює, що довгі міркування й аргументації апостолів свідчать про те, що свої книги вони писали з особистого бажання й волі. „У апостолів,—зауважує він,—як манера говорити, так і манера міркувати в листах дуже ясно показують, що вони були написані не в наслідок відкриття й божественного наказу, а тільки на підставі природного суду самих пророків, і не мають у собі нічого, крім братерських умовлянь, змішаних з чемністю, з якою, певна річ, пророцький авторитет ніяк не погодити“⁴⁾.

В основі всієї практичної діяльності апостолів зовсім не було яких-небудь містичних побудних причин. Надприродного відкриття вони не потребували зовсім. Апостоли навчали не від божественного

¹⁾ Ibid., ст. 198.

²⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 242.

³⁾ Ibid., ст. 241.

⁴⁾ Ibid., ст. 244.

імени, а від власного; вони були провідниками і вчителями і навчали віруючих людей не заповідів божих, а тільки правил і законів життєвої морали, і наставляли людей способом, який особисто кожен з них вважав за ліпший. З учительською діяльністю апостолів сталося те саме, що буває і з іншими учителями, які держаться певної методи навчання: вони жадали найбільше навчати простих людей, які нігде не вчилися і нічого іншого не шукали, крім покірного й тихого життя. Суть апостольських проповідей Спіноза вбачав в оповіданнях за моральне життя Христа; для засвоєння цих проповідей досить було самого тільки природнього світла й розуміння.

Св. письмо не має в собі високих поглядів і філософських таєн, але навчає тільки найпростіших речей і понять, які, на щиру думку Спінози, може сприйняти навіть який-небудь тупак. Що це за прості істини, яким присвячені книги св. письма? Спіноза заявляє: „Священні книги скрізь говорять відповідно до розуміння юрби, яку св. письмо старається зробити не вченою, а слухняною“¹⁾. Зробити релігійні маси покірними і слухняними, скорити їх авторитетові владущих і маєтних,—от у чім, значить, було основне завдання священних книг.

Правдива оцінка всієї релігії за Спінозою може бути успішна при тій умові, коли ми засвоїмо думку, що св. письмо ніколи й нічого не жадало від віруючих, крім слухняності й покорі. „В св. письмі не рекомендують,—з'ясовує далі свою думку філософ,—жодної іншої науки, крім тої, що всім людям конче потрібна на те, щоб мати змогу скорятися... і що, не знаючи її, люди неодмінно були б непокірні або, принаймні, без дисципліни в слухняності“²⁾.

Таке ставлення Спінози до основного наміру святого письма було в безпосереднім зв'язку з тим, як освітлював він питання про походження релігії. Згадаймо, що на його думку створювало перші релігійні уявлення. Релігія виникла з почуття страху і безпомічності. Побачивши в основі релігії почуття страху, яке робить людину рабом, Спіноза, певна річ, не міг не зауважити, що св. письмо несло собою ту саму рабську ідеологію, яка вимагає тільки покори. Бо хто ж при більш-менш уважному ставленні не бачить, що старий і новий завіти є ніщо інше, як нічим неприхована наука покори. Адже ще Мойсей старався переконувати ізраїльтян не розумом, а клятвами й спеціальними договорами; він погрозою кари примушував нарід коритися законам бога і заохочував його нагородами до того. А тим часом усі ці засоби не для науки, а тільки для покори. А євангельська наука теж на мала в собі нічого, крім простої віри: вона наказувала вірити в бога і шанувати його ім'я або, що те саме, коритися богові.

Віра не є знання невідомих вищих речей і не може стати ним. Її суть—благочестя, а не розмова з богом. Вона далі не дається відділити від релігії і св. письма. Коли релігія сходить на покірність богові, то тому самому присвячена й віра кожної людини. Справжню й спасенну віру може мати тільки той, хто вмів коритися; адже коли є покора, то й віра неодмінно мусить бути. „Віра потребує не так

¹⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 275.

²⁾ Ibid., ст. 269, 270.

істини, як благочестя, і тільки у відношенні до покірності буває благочестивою й спасенною і, значить, всякий тільки у відношенні до покірності є віруючий¹⁾.

З геніяльною прозірливістю Спіноза виявляє доконечний зв'язок, що існує між релігією і державною владою. „Релігію, каже він,— завжди пристосовувано до державної користі“²⁾. Релігія стає фантастичним відбиттям суспільних стосунків, відколи виникла приватна власність і зв'язана з нею класова боротьба. Бог, як представник необмеженої влади на небі, святі пророки, як нижчі представники божественної влади, церква, як вищий супроти віруючих союз жерців,— всі ці інститути з'являються аж тоді, як виникає держава. Релігія освячує і боронить прав і привілеїв власників на землі й на небі, і тому без приватної власності і суспільних клас, без держави нема ні бога, ні покірності, ні соціальної релігії.

З'ясовуючи умовами земного існування еволюцію релігійних понять, Спіноза в таких простих і ясних висловах викриває службову, помічну ролу релігії в умовах існування державної влади. „Час показати, що зовнішній культ релігії і вся практика благочестя повинні бути пристосовані до миру і охорони держави. А довівши це, ми легко зрозуміємо, яким чином верховна влада стає інтерпретатором релігії й благочестя“³⁾. І далі він додає: „Вся релігійна практика і священна служба залежали тільки від наказу царів“⁴⁾.

Культивуючи з корисливою метою релігію, владущі класи намагаються всілякими способами вбити її у свідомість трудящих мас; адже релігія дає віру в гармонію всесвіту, вона вчить зневажати земне існування з його благами і, обіцяючи потойбічне раювання за всі страждання в цім житті, вона тим ослаблює волю мас до боротьби, прищеплює їм соціальну бездіяльність і робить маси нешкідливими для класових супротивців. Спіноза ніби передчував, що і в наших умовах потужний апарат капіталістичних держав як перше буде звернений на релігійне полонення пригноблених і знедолених мас. Бо де є відношення панування й покори, там існують і релігійні поняття, що їх відбивають.

Бог не царює над віруючими безпосередньо, але він виявляє над ними свою потугу тільки через органи влади. Державна влада, що пригноблює нарід, є одинокий переказувач і з'ясовувач божественної волі. Улюблена думка Спінози, до якої він часто вертається, є та, що релігія тільки з допомогою держави може зберегти своє значіння й престиж. „Релігія,— відзначає він сумно,— чи вона відкрита через природне світло чи через пророцьке, дістає силу заповіді тільки на підставі рішення тих, які мають право наказувати, і бог ніякого особного царювання над людьми не має інакше, як тільки через тих, що мають владу“⁵⁾.

Ідеалістичні коментатори повторювали без кінця, на всілякі способи, що в Спінози світорозуміння цілком розчинялося й зливалося

1) „Бог. пол. трактат“, ст. 286, 287.

2) *ibid.*, ст. 380.

3) *ibid.*, ст. 377.

4) „Бог.-пол. трактат“, ст. 388.

5) *ibid.*, ст. 378.

з релігійною ідеєю богорозуміння¹⁾. У своїй системі Спіноза ніби показав приклад того, як філософія була пристосована до з'ясування основних питань релігії. Важко вигадати нахабнішу і таку наскрізь неправдиву обмову на великого мислителя, як подібне тлумачення його позиції в питанні про відношення релігії до філософії. Спіноза й гадки ніколи не мав принижувати гідність наукової філософії до щабля служниці теології. „Святе письмо,— каже він,— навчає не філософських речей... і все, що є в ньому, було пристосовуване до розуміння й наперед узятих думок юрби. Отже, хто бажає пристосовувати його до філософії, той, певна річ, приймає від пророків багато такого, про що вони й уві сні не думали, і помилково з'ясовує їх думку; а хто, навпаки, робить розум і філософію служницею теології, той повинен прийняти упередження давньої черни за божественні речі й заняти й осліпити ними розум“²⁾.

Можна просто так дивуватися з того, що основний намір Спінози в „Богословсько-політичному трактаті“ остався ігнорований і був цілком затертий ідеалістичною критикою. А він виявився в такій заяві філософа, що намагався додержати й розвинути науковий світогляд: „Філософія повинна бути відокремлена від теології“³⁾. Спіноза був як найглибше переконаний в тім, що „філософія й теологія взаємно суперечать собі“; він не міг знайти слів, щоб висловити подив на ту сумну картину, коли розум, найбільший на його думку дар природи і світач душі, підлягає мертвим літерам св. письма, перекрученого крім того несумлінністю переписувачів⁴⁾.

Між вірою й філософією, на думку Спінози, не може бути жодного зв'язку і жодного споріднення. Адже ціль філософії—шукання царства істини й мудрости. Основи філософії у загальних поняттях розуму, без якого наша душа „нічого не бачить, крім мрій і фантазій“; а поняття розум повинен конструювати на підставі детального вивчення природи. Що ж до основ віри, то вони взяті тільки з священних книг і відкриття; ці останні повинні були виховати в масах почуття покірливості і смиренства перед соціальними групами, що панували над ними⁵⁾. Та й священним писанням можна було вважати доти, доки воно порушало людей до побожності; поза виконанням цієї ролі воно, як каже філософ, нічого собою не являло, крім простого паперу й чорнила⁶⁾. Трудно взагалі уявити собі більш енергійне і простолінійне відокремлення й відмежування релігії від філософії, ніж те, яке виявилось в 15 розділі Спінозівського трактату про релігію.

Спіноза підкреслює суперечливий характер взаємовідношення релігії й філософії не для того, певна річ, щоб урятувати або уґрунтувати авторитет релігії. Він мав інші наміри: строге розмежування цих двох ділянок було йому потрібне не для оборони релігії, а, навпаки, для захитання, або й цілковитого знищення її.

¹⁾ Так робив, напр., згаданий вище історик філософії Віндельбанд (дав. його книгу „Прелюдії“, ст. 74).

²⁾ „Бог.-політ. трактат“, ст. 289, 290.

³⁾ *ibid.*, ст. 302.

⁴⁾ *ibid.*, ст. 292.

⁵⁾ *ibid.*, ст. 296, 288.

⁶⁾ *ibid.*, ст. 257.

Спіноза — не Кант: розвиваючи строго витриману й глибоку науку про механічну причинність, Спіноза змагається не знищити саму змогу знання і не обмежити його права в системі світогляду, а тільки його уґрунтувати й захистити. Проти полохливого й двоїстого гасла Канта — „знищити знання конче треба, щоб зберегти релігію“ Спіноза міг би поставити інше, більш горде для справжнього філософа гасло: „знищити релігійні забобони конче треба для того, щоб уґрунтувати й зберегти науку“.

Для захисту наукової методології Спіноза, як відомо, зробив свого часу більше, ніж який інший мислитель. „Всяка справжня наука, — цілком справедливо каже К. Герман, — намагається з'ясувати й зрозуміти світ таким чином, як учив Спіноза, ц. - т. як необхідно звязану єдність явищ, причин і дій“¹⁾. Енгельс з великим знанням діла відзначав, що Спіноза навіть стояв далеко напереді від теоретичного природознавства XVII віку; уґрунтування механічного детермінізму він розпочав тоді, коли природознавство безнадійно трималося ще телеології й теології²⁾. Де є наука, там визнають і принцип закономірності, там неодмінно відбувається розкриття звязків різних явищ і форм руху і визнається залежність їх від загального універсального руху. А де визнана закономірність буття, там є вже і елементи спінозизму. Цілком зайво підкреслювати, що Спінозівський принцип причинності був не тільки першою умовою позитивного знання, але й був душею всього його матеріалістичного світогляду.

В світлі строго-наукової, філософської науки Спінози стає цілком зрозуміле його непохитне жадання відділити релігію від філософії. На його щире переконання релігія не виграє від зіставлення її з філософією, а тільки програє: адже перед пильним зором науки релігія може стати тільки, як система шкідливих упереджень і забобонів. Ми просимо читача уважно вслухатися в такі слова Спінози про віру й релігію:

— „Релігія скидається на згубний забобон“³⁾.

— „Від релігії не осталося нічого, крім зовнішнього культу... і віра стала тепер нічим іншим, як легковірністю і забобонами. І то якими забобонами! Такими, які обертають людей із розумних істот на тварин, бо вони цілком заважають кожному користатися своїм вільним міркуванням і розпізнавати правду від неправди, і які ніби навмисне вигадані, щоб остаточно погасити світло розуму. Благочестя і релігія полягають у абсурдних тайнах! Людей, що просто зневажають розум, відкидають розум і цураються його, ніби він від природи підлягає, таких людей уважають справді — що є найгірше — за носителів божественного світла“⁴⁾.

„Що до релігії люди звичайно найбільше помиляються, і, залежно від різниці в духовних здібностях, вигадують багато з великою охотою, як показує досвід, більш ніж того досить“⁵⁾.

¹⁾ С. Hermann, Geschichte der Philosophie in pragmatischer Behandlung, 1867, ст. 277.

²⁾ Ф. Енгельс, „Диалектика природы“ („Архив К. Маркса і Ф. Енгельса“, кн. II, ст. 161).

³⁾ „Бог.-пол. трактат“, ст. 361.

⁴⁾ *ibid.*, ст. 7, 8.

⁵⁾ *ibid.*, ст. 322.

„Щасливий, дійсно, був би тепер наш вік, коли б ми бачили його вільним і від всіляких забобонів“¹⁾ (релігійних, В. Ч.).

Само собою виникає таке питання: чи міг Спіноза при такій низькій оцінці релігійних поглядів бути їх захисником і прихильником, чи міг він зайняти іншу позицію супроти релігії, крім тої, яка диктувала йому старанне відмежування і відокремлення її від філософії? Ми залишаємося при щирій певності, що вдумливий читач відповість заперечно на поставлені питання. Руйнування догматів і канонів головних релігійних визнань Спіноза не зміг би довести до краю, коли б він не перетяв в самому корені безпідставних претензійтеологів, що пробували зробити філософію служницею релігії, а релігію — основою світогляду.

1) „Бог-пол. трактат“, ст. 252.